

К-328 п

Вид. в 2/3 ч.

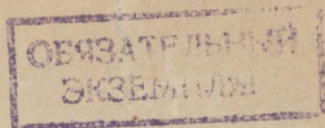
163878

К В І Т У Ч Е Ш О Л І С С Я

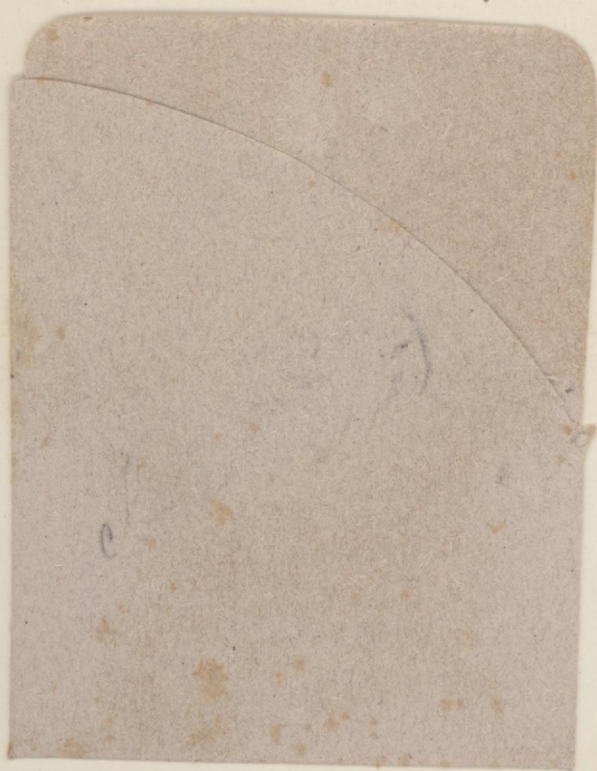
А Л Ь М А Н А Х

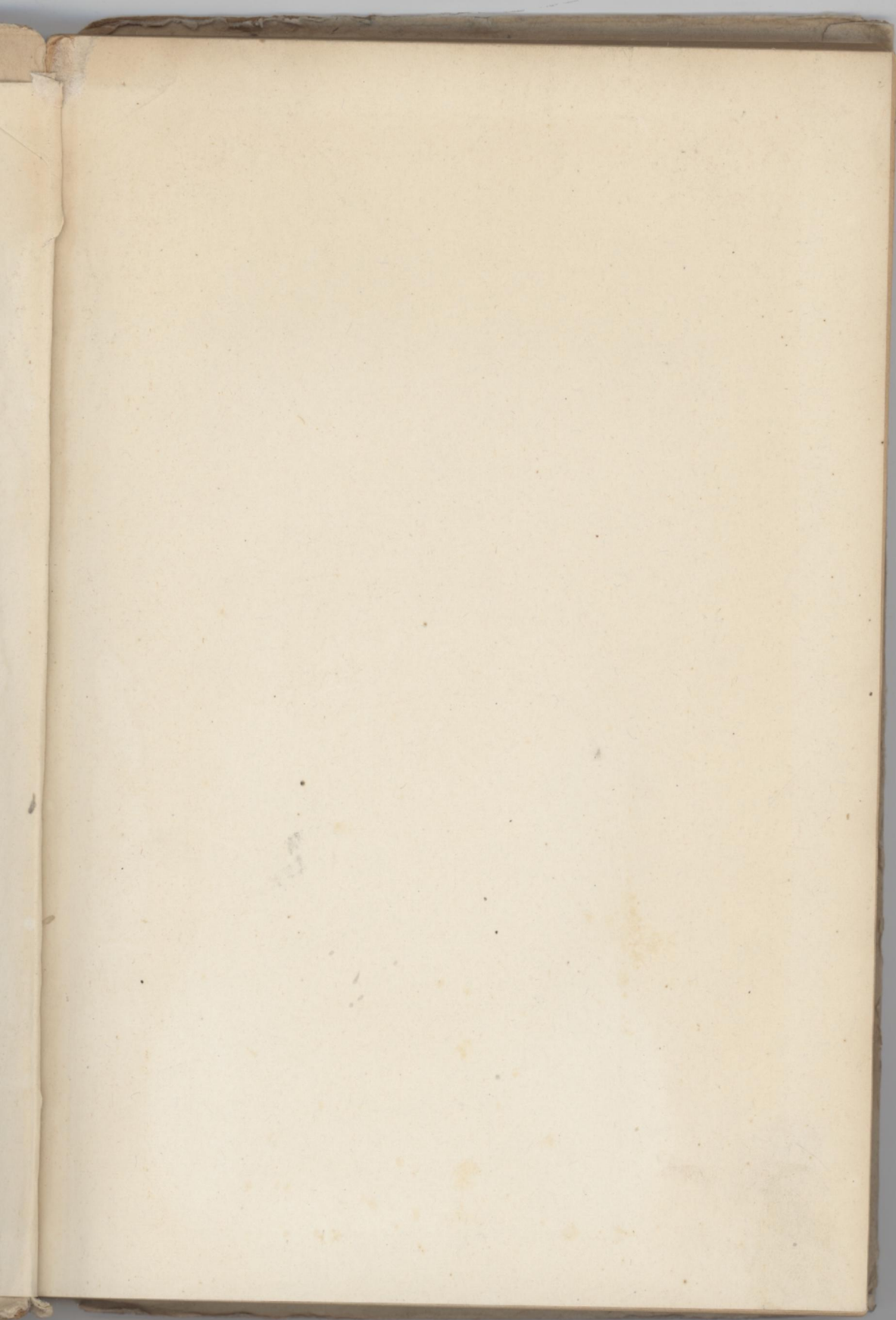
Д Е Р Ж Л І Т В И Д А В

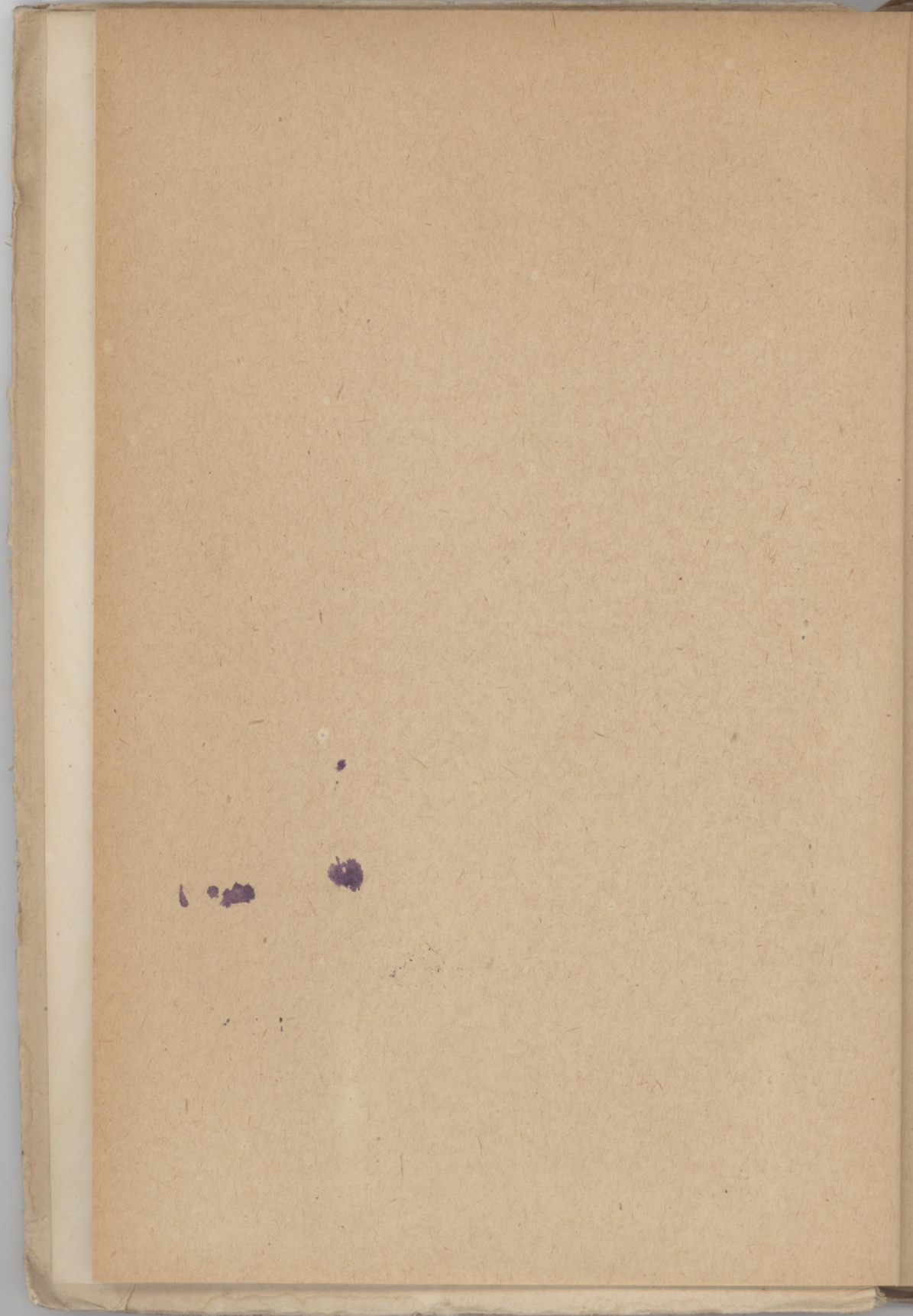
Ціна 3 крб. 50 коп.



5







К-328-п. *издатель*

Квітуче Полісся

Літературно-художній
альманах



ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1938

ЦНБ ХГУ

ЦЕНТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
163878

ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1938

Державне
Літературне Видавництво
Київ — 1938

58.

20

Редактор
А. Р о з і н
Художник
О. Р у б а н
Техкерівник
М. Ш т у л і ф к е р
Коректор
Є. Ц и п л а к о в а

Павло Тичина

РОЗЦВІТАЙМО ПІСНЕЮ ...

Розцвітаймо піснею, писаною, усною,
виростаймо щасною, чистою та чесною,
освіжаймось росною, завше земноносною,
широ - прямовисною, усною, прекрасною!

Щоб у пісні чулося: діло увінчалось!
Бож за діло й билося — ворогів кололося!
Щоб само співалося, щоб само ходилося,
щоб на крилах мчалося, парусами дулося ...

Тут не смій ізбачити, правді десь перечити:
спів не можна мучити, — сміхом треба значити,
мужність забезпечити, в фарбах ожіночити.
Хто не вмів побачити — де вже там позичити!

Розцвітаймо піснею, писаною, усною,
виростаймо щасною, чистою та чесною,
освіжаймось росною, завше земноносною,
широ - прямовисною, усною, прекрасною!

Згинь старе із мріями — йде нове з героями! —
з розмахом, із зброями, з золотими збруями!
Бризнем водогроями — в нас таланти строями!
Хай нам сонце дивиться! Сталін нехай славиться!

М. Рильський

ЧЕРНІГІВСЬКІ СОНЕТИ

1

На березі хвилястої Десни,
Де білі піски й дерева зелені,
Де слід віків одкопували вчені,
Стояло місто, оповите в сні.

Ріка розкочувалась щовесни —
А дні ішли такі сумні й буденні,
Страждав народу скованого геній,
Стогнав у пісні смуток давнини.

Та блиснув меч повстання. Загримів
У славі Щорса, вилитім зо сталі,
Трудівника пробудженого гнів, —

І човен, що гойдався на причалі,
Як блискавиця грізна, полетів
З човнами братніми в щасливі далі.

2

Він ще здається сонним і наївним,
Ще тихий камінь зеленить трава,
Але на площу — Сталіна слова
Летять з Кремля в повітрі переливнім.

Стоїть собор над Ігорем безслівнім
І головою сивий дуб кива, —
Дарма! Доба вривається нова
У город, критий порохом нищівним.

Поглянь на лиця: ти вже сіверян
Не упізнаєш в людях цих бадьорих,
Чий крок твердий і непоклонний стан.

Співай же, Десно, в весняних просторах,
Ростіть, будови, гомоніть, мости!
Старому — тліть, новому — процвісти.

3

Тут був готель „Царград“. Спинись, людино:
Він Пушкіна, вигнанця і співця,
Приймав колись. Низенька зала ця
Найвищу привітала верховину.

Зібравшись на весілля, у гостину,
Неволі син, що визволяв серця,
Тут спочивав, не знавши рішення,
Що тьмою сонячну повив годину.

Шевченко й Пушкін! Гнала їх обох
Рука царя під бурю і негоду,—
Та не взяли ні пліснява, ні мох

Їх серць палких — і, непокірні зроду,
Вони несли не разом, та удвох
На крилах слова сонце і свободу.

4

Час не одну годину строго вибив
Над скромним цим будиночком. Трава
Росла і в'яла. Та й тепер жива
Твоя тут пам'ять, Леоніде Глібов.

Нащадки сіверян, полян, дулібів,
Малята вчать ті сонячні слова,
Що, ніби чародійник з рукава,
Ти сипав їм — і в доброті не схибив.

Стоїть гора високая й тепер,
А молодість — такої не зазнав ти,
Бо в сірі дні, бо в чорні дні умер.

Сини й дочки! Щебетанням славте
Дідуся, що за тих сумних часів
„Дзвінком“ серця дитячі веселив.

В тугому комірці, з тяжким портфелем,
Охайний, чепурний і мовчазний,
Він перебув тут вік свій нелегкий
Над статистичним ділом невеселим.

Та не дарма ми буйним цвітом стелем
Узгір'я, де піднісся дуб ставний,
Що пам'ятник отінує німий:
Він рідний нашим городам і селам.

Глибоким зором і пером тонким
Він слугував народові своєму,
Боляючи душею разом з ним.

Життя і кров, а не сюжет і тему
Він залишив на білих сторінках —
І слів його не обернуть на прах.

Ще, здається, вчора тут гули
Громовим кроком бойові загони,
І грізний тупіт огнегрових коней
Будив луку серед тяжкої мли.

Тут синьожовту плісняву змели
Бійці, що прапор піднесли червоний,—
І пам'ять ваша в пільмі не потоне,
Завзяття більшовицького орли.

Вклоняюся будиночку низькому.
Де ночував безстрашний командир
У блискавицях, в рокотанні грому.

Ми ростемо і в височинь і в шир...
І правда наша кривду поборолала...
Хвала ж борцям! Безсмертен Щорс Микола!

О. Десняк

ПОЛК ТИМОФІЯ ЧЕРНЯКА

(Повість)

I

Білогруді берези викидали перші ніжні листочки. Гінка ліщина запізніло пишалася бруньками. В перелісках плавали пахощі тополів. З поля вітер приносив запах масної ріллі і перепрілих молочаїв. Від пахощів паморочилась у Рамуся голова, і він прихилився до стовбура, щоб не впасти. В далині грайливо, через межі, котилися тіні від хмар, витанцьовували в сонячному саяві околиці, на пагорбі виблискував хрест вороб'ївської церкви. Сіренькі хатки, вишикувані одна за одною вздовж шляху, зацімліли. Рамусь довго дивився в той бік і раптом помітив рух на шляху. Битою дорогою дві жінки котили сакковський плуг. Одна, перекинувши шлею з передка собі під руки, зігнувшись, важкою ходою спотикалась у коліях. Друга налягала грудьми на чепіги.

Рамусь згадав про наказ. Ці жінки йому допоможуть. Він відділився від дерева, зігнувся і побіг кущами навперейми. Кружляв поміж деревами, перескакував рівчаки і пні. Путь йому перегородила стіна ліщини і дубняка. Рамусь ліг на живіт і поповз гушавиною. Ізза кущів долинуло сухе скрипіння коліс. Рамусь підвівся, углядив жінок і враз упустив голову додолу, руки загребли прілий хмиз. Лежав скам'янівши. Жінки обминали його...

— М-мамо...

Жінки переполохано відскочили від плуга.

Одна кинулась до кущів. Нахилилась усім корпусом на тонку ліщину, хваталася за гілки, обшморгувала бруньки, говорила швидко, ковтаючи слова:

— Іллюша, синочок, тікай!.. Тимофієві скажи!.. Німців повне село! Гайдамаків!.. Синочок, знайдуть, — як рудих мишей поб'ють!.. — А сама не зводила очей з юного обличчя свого сина. Він стояв перед нею обвітрений, по-юнацькому стрункий. На неї дивились красиві карі очі. На верхній губі тільки-тільки позначилися сліди майбутніх вусів.

На кущ схилилася материна подруга Параска.

— Людей б'ють нагаями. Бачиш, Ілля, панське добро назад

в економію звозимо. Машини, хліб і худобу — все назад... І-і-і, як народ страждає... А вони, як звірі, німці та гайдамаки, — все нагаями, нагаями! Он і матері твоїй плечі писали за цей плуг. Тимофія і всіх хлопців, що в партизани пішли, шукають.

Ілля простяг руки до матері. Вона стояла худенька, бліда. Спід косинки падали чорні, з сивиною, пасма волосся. Колись красиві карі очі були засмучені. В них Ілля вловив велику турботу за себе.

— Не знайдуть! — упевнено сказав він.

— Ой, боїмося, синку! Багато вас у лісі?

— Німців бити вистачить!

— Ти ніби чужим говориш?

— Черняк так велів... Через два дні, мамо, вийдете на узлісся, я вас чекатиму. Скажете, де німецький штаб, скільки німців у селі і яка зброя в них. Чули?

— Ховайся, — прошепотіла мати і кинулась до плуга. Ілля глянув ліворуч. Вдовж шляху, з клунками, плугами, обарками на плечах, ішли чоловіки, жінки і діти. Рамусь шмигнув у куші і поповз у хащу. Біля Десни молодий зв'язківець при-
тишив ходу і замислився...

Пригадалися бурхливі дні минулого літа. В уяві одразу постала гуральня на Узруї. Вся Вороб'ївка пішла по спирт. За нею — інші села. Верховодив Павло Кучерявий. Розбивали баки, цистерни, по коліна бродили в синюватій рідині. Прибіг загін якогось війська. Люди розібрали стіни гуральні і камінням закидали солдатів. Хтось не вберігся: на спирт плигнув вогник, захитався синім полум'ям і побіг між цистерни. Люди давилися, кричали, інші пожадливо рвали спід вогню відра спирту. На якійсь жінці загорілась одежина. Жінка, ніби смолоскип, захиталась і впала в огонь...

... Від гуральні залишилися чорні стіни...

Потім були велелюдні збори на майдані. Тимофій Черняк стояв на столі і говорив до людей: „Смерть прийшла панам! Все їхнє майно нам, у громаду! Всі навколишні села виступили. Михайло Усенко Буду повів на Вільчики¹, а ми доки сидітимемо? На Карасі йдемо!..“ Все село пішло до економії. Співали завезені фронтовиками пісні. Попереду — Тимофій Черняк, Павло Кучерявий, Степан Мацюта. Назад везли хури збіжжя, машини, локомотиви. Молотарку везли цугом, по кілька пар коней. Громадою виділили людей доглядати народне добро, землю панську ділили, щоб весною орати. До нового життя готувалась Вороб'ївка, — аж тут гайдамаки німців привели.

Вороб'ївчани з Черняком у ліси пішли, інші залишилися

¹ Вільчики, Карасі — поміщицькі економії.

в селі. Його от, наймолодшого, Черняк у розвідку посилав, зв'язки із селом тримати доручив.

Ілля знайомими стежками, ховаючись у чагарниках, повернувся до Займища. Черняк і Усенко сиділи на колоді і, мабуть, про щось радились. Хлопці під дубом варили страву. „Мало ще нас, а німців багато“,— подумав про себе Ілля, підходячи до гурту.

— Розповідай! — коротко кинув Черняк, блиснувши блискучими очима. На високому лобі враз лягла ламана зморшка. Він поправив накинуту на плечі стару шинелю, — готовий слухати.

Рамусь розповів усе, що помітив на шляху і чув від матері.

— Та - ак ... Німецьких роз'їздів не бачив?

— Не видно, Тимофію Вікторовичу.

Черняк помовчав. Встав, стрункий, рішучий. Сірі очі дивилися прямо; вилицювате, відкрите обличчя, з гострим підборіддям, міцно стулені вуста, маленькі, дбайливо підстрижені вусики говорили за його велику силу волі. Він обіперся ногою об колоду, лікоть поставив на коліно, на долоню — підборіддя. Густі чорні брови збіглися на перенісці.

— Нас багато буде!.. Ненависть до німців і гайдамаків багатьох пожене в ліс. Згуртуємось і так ударимо, що німці та гайдамаки і місця не знайдуть!

— А зброя? — вирвалось у Рамуса.

Черняк весело глянув на Усенка і підморгнув Іллі:

— Хочеш гвинтівку?

— Хочу! — з юнацьким запалом вигукнув зв'язківець.

— Незабаром матимеш.

2

Повз Федора Дворецького вузькою вулицею пролітали вершники. Під конвоем проходили сполосовані селяни. Дворецький стояв на моріжку, схилившись дужим плечем на ушулу дубових воріт. Рудий, у ластовинні, високий і товстий, з міцними, великими губами — він був потворний і страшний. Він навіть не здригнувся, коли вулицею німці прогнали кількох селян, у яких на плечах полотняних сорочок запеклася кров; байдуже дивився, коли проходили жінки в сльозах, заломивши руки від болю і образи. Його руді, настовбурчені брови, ніби павуки, піднімалися вгору, і спід них зорили маленькі оченята. Лише німецький офіцер, — тонкий, туго перев'язаний ремінцем, з вставними золотими зубами — зрозумів погляд Дворецького. Офіцер круто осадив коня. Спід копит полетіли кавалки землі і впали Федору на груди. Він струсив із жилетки пісок, але пози не змінив. Офіцер перегнувся в сідлі, приклавши два пальці до кашкета:

— Коммен зі!¹

Дворецький здвигнув плечима. Офіцер натиснув шпори. Кінь підскочив і помчав догонити вершників. За дві-три хвилини німець повернувся в супроводі гайдамацького офіцера.

— Ходімо! — показав гайдамака до церкви.

Дворецький важко посунув вулицею. Офіцери тряслися на конях. Німецький офіцер, закуривши сигару, вимахував стеком над хвилястою гривовою гнідою. Їх обігнав гурток селян під сильним конвоем. Степан Мацюта — недалекий сусід Дворецького — підозріло глянув мигцем на руду бороду Федора і сплюнув. Німецький офіцер встиг помітити той погляд і невдовзі перекладач сказав:

— Пана не люблять у селі?

Дворецький зупинився, пошкрябав у бороді, хитро примружив руді вії.

— Вони бояться мене.

— О-о! Пан такий страшний?

— Я був урядником. Більшовиків ловив. Була їхня влада — я ховався. Тепер вони бояться мене.

Офіцер аж підскочив у стременах. Ось уже кілька днів він нишпорить по Вороб'івці. Бив, катував, пригрозював розстрілом, але не міг добитися, хто в селі організатори радянської влади, де вони? Навіть садиб їхніх ніхто не показав. Цей рудий, незграбний велетень — просто золота знахідка. Тепер він, офіцер армії кайзера, всі нитки прибере до рук, а тоді... Він похапцем дістав пахучу сигару і подав Дворецькому. Федір закурив. В ніздрях приємно лоскотав пахучий дим. Федір ішов поруч офіцерського коня і час від часу ляскав долонею по гладких крижах. Офіцер привітно і задоволено посміхався.

— Пан скаже, хто був організатор?

— Скажу і покажу! Черняк Тимофій.

— О-о, Чернак, Чернак! — німець зупинив коня. — Пан, його зв'язати треба!

Дворецький посміхнувся з цієї гарячкості. Зітхнув.

— Він у лісі. Там його й чорт не знайде.

Після слів перекладача офіцер зморщився. Подумав, натиснув шпори. Кінь рвонув уперед.

— Гайда на площу!

Вони піднялися на високий пагорбок. До церкви німці і гайдамаки назгнали людей з усієї Вороб'івки. Чоловіки стояли, схиливши голови, жінки — простоволосі, в сльозах, тримали на руках малят. Більшенькі діти, обіруч схопивши материнські спідниці, наляканими очима стежили за людом. Галас, стогін і зойки злітали в усіх кінцях церковного майдану. На схилах

¹ Ходімо.

пагорба стояли німці і гайдамаки — піші і верхівці — із наставленими на натовп багнетами. Дворецький оглянувся на село. Йому ніби на долоні видно всі шість сотень дворів своїх односельців, довгі, вузькі вулички і гуртки вершників з нагаями біля дворів. Над селом височило сонце і щедро поливало промінням курні оселі. Потім Федір оглянувся до натовпу і крізь зуби видавив:

— Я свого дочекався...

Офіцери спинилися біля церковної паперті. Піднялися на східці. Натовп завмер. Німецький офіцер підніс руку із стеком і грізно змахнув у повітрі. Посипались слова, яких селяни не розуміли. Тоді наперед виступив гайдамацький офіцер.

— Ми знаємо, хто водив вас грабувати економії. Черняк!.. Командування наказує: в 24 години привести в штаб полку Черняка і його помічників. За взяте в економіях майно штаб полку накладає контрибуцію — сто сім тисяч карбованців! Хто не виконає цього наказу, тому буде отака кара. Дивіться!..

Німецький офіцер скомандував. Із майдану виступили кілька німців і побігли за офіцером і Дворецьким. Натовп охнув — вони прямували до Чернякової оселі. Офіцер висмикнув віхоть соломки, підпалив і ткнув у стріху. Вогонь пожадливо лизнув замшавілу покрівлю і побіг на причілок. Закрутилися зайчики, обняли весь дах і потяглися в небо.

— Людоньки, що ж це? — скрикнула якась жінка. Натовп хлюпнув на схил, до пожежі. Враз проти нього наставились багнети, клацнули затвори гвинтівок.

— Цурік!¹

З поля шарпнув свіжий вітер і похилив полум'я на сусідні садиби. Спалахнула ще одна хата, потім хлів. Люди бігали в кільці, били себе в груди, проклинали, кликали допомогу. В їхніх криках був страшний відчай і розпач.

— Не виконаєте наказу командування — з вашими хатами те саме буде! — пригрозив гайдамацький офіцер. — Р-розійдись!

Люди розбігалися, хто куди.

3

... Густою стіною на нього йшли люди. Вони високо над головами несли свої, міцно зціплені, кулаки. Жінки грізно протягали до нього руки, діти показували на його руде волосся своїми пальчиками. Він задкував від них, а жива стіна наступала, готова враз задавити. Тут були всі знайомі. У передній шерезі — Тимофій Черняк, у шинелі, гнівний і рішучий. Поруч нього — височезний, з довгими, чорними вусами, Михайло Усенко з Вороб'ївської Буди, потім посивілий Степан

¹ Назад.

Мацюта, їхні жінки. Раптом наперед вискочив Павло Кучерявий — чорний, з рубцями на обличчі, у розстібнутому піджаку, без шапки. Він, задихаючись, страшно блискав очима і на весь голос кричав: „Ось він — рудий Іуда! Село продав гайдамакам і німцям! Жінки, через нього ви гіркі сльози лете! Держіть його!..“ І враз натовп навалився, придавив до землі...

Дворецький несамовито скрикнув і прокинувся. Все тіло тремтіло, зрошене холодним потом. Він звисив ноги з ліжка і так сидів, прислухаючись до нічних шелестів за вікном. Потім закурив цигарку і знову ліг, але заснути не міг. Йому стало душно і тісно в кімнаті. Перед очима стояв Кучерявий, простягаючи до нього руки. Щоб утекти від цієї примари, Федір швидко вдягся і вийшов у садок.

На повні груди дихала травнева ніч. Цвіли вишні, пахів бузок. Захоплено тьохкав соловейко. На вербах, біля церкви, вовтузились граки. Оселі виглядали мовчазно й тривожно. Федір здригнувся і пішов тихо, як привид, садом за клуні. Сів на перелазі і втопив очі в пітьму. З поля до клунь добігав вітерець і покірно лягав Федорові під ноги. Він приносив гострий запах молодих соснових шишок. Низько над селом пливли хмари. Інколи пелена їх розривалася, і тоді на землю лилося бліде місячне сяйво... В далечині чорнів ліс — Три границі. Ліс нагадав Федорові про сон. „Там вони“ — подумав. Думки знову повернулися до Павла Кучерявого. Це ж він, коли руйнували гуральню на Узруї, трохи не вкинув Федора у вогонь. „Керенського, центральну раду захищаєш!.. — кричав. — Поперек дороги бідності стаєш!“ Тепер ми з тобою, Павло, поквитаємось. Настав мій час. Доки ти до мене руки простягнеш, я тебе в баранячий ріг скручу... Федір підвівся і поглянув на сусідський сад. Там оселя Кучерявого. Ледве-ледве вирізьблювалися в темряві обриси хатини, повітки і старої, розкаряченої верби над перелазом. Федір тихо, як кішка, ступав босими ногами, ловив усіма почуттями нічне шарудіння. Ось Павлова клуня. Пальці намацали в кишені сірники. Під полою тернути — і...

Раптом Федорове вухо вловило сторонній шелест. Враз припав до ушули, занімів. Під коліном муляв трусок, зрадиво тремтіли руки. Шарудів вітер. Федір подумав, що, мабуть, йому вчувся той тупіт. Відхилився від ушули і висипав на долоно сірники. Десь на межі тріснуло торішнє бадилля. Федір знову припав у тінь. Хмари над головою розірвалися, і бліді місячні промені, хитаючись, побігли полем. За кущиком нехворощі, на межі, Федір углядив людину. Вона повзла на животі. Часто зупинялась, підводила голову, втягуючи в себе навколишні звуки. Федір ліг на землю. Власне дихання йому здавалося сильнішим від грому.

Людина переповзла в борозну. Тепер над межею похитувався чорний кашкет. Він поволі, сторожко, наближався до перелазу. Федір, ніби хижак, наготувався плигнути. Пальці інстинктивно загребли вогку землю.

Людина вирнула з борозни за п'ять кроків. Федору у виски вдарила кров. Це був Павло. Федір одну мить розраховував відстань, підвівся, щоб плигнути, і враз присів до землі. Поперед себе Павло ніс револьвер. Федорові стало холодно. Він зібрав усю свою силу, щоб не ляскати зубами. Біля перелазу Кучерявий довго прислухався, потім ступив у садок і потонув у темряві.

„На розвідку прийшов, Павло? Тут ти собі знайдеш смерть!“ — прошепотів Дворецький і відповз під лісу. Він лежав до ранку. Кучерявий не повертався з своєї оселі.

4

Офіцер поквапливо плигнув у сідло. Кінь рвонув і поніс вулицею. Слідом біг змішаний взвод німців і гайдамаків. Офіцер квапив: швидше! Люди на подвір'ях полотніли від жаху. До кого йдуть?

Взвод добіг до убогих, переплетених лозою воріт. Офіцер скомандував. Солдати розбіглись, замикаючи в кільце оселю. Офіцер спішився і в супроводі десятка німецьких солдатів увійшов на подвір'я. З лозяних сінечок вибігла жінка, притулилась до одвірка.

— Де чоловік? — ізза офіцерової спини гукнув гайдамацький осавул.

— Н-не знаю... Нема його. Не приходив... — Тремтячі пальці жінки хватили лозяні виступи.

Офіцер що було сили ударив її в обличчя. Ніби підкошена, жінка звалилась йому під ноги. Офіцер стусонув її носком чобота.

— Шукати!

Німці кинулися в хату, на горище, в хлів. Офіцер не довіряв солдатам і ходив за ними назирцем. В хаті не знайшли нікого, на горищі теж. Перерили соломі в хліві — нема. На кладках у хліві лежало кілька старих дощок і осикових лат. Офіцер копирснув нагаєм у щіліні.

— Подивитись!

Три солдати зізліз на кладки. Лати увігнулися. Зверху щось заборущкалося. Хтось скрикнув: „А-а-а“... Офіцер відскочив до воріт і вихопив револьвер.

На підлогу упав Кучерявий. Офіцер вишкірив золоті зуби, зігнувся і кішкою плигнув до Павла. Виструнчившись, солдат подав офіцерові револьвер Кучерявого. Нагай тонко свиснув і обгорнув Павлову шию. Бризнула кров і струмочками по-

повзла на груди. Кучерявий схопив руками жмут соломи. Нагай лягав на плечі, живіт, голову. У розкритих ранах запікала кров.

— Польшевік!.. Польшевік!..

Павло знепритомнів. Солдат виніс із хати відро води і полив понівечене тіло. Офіцер витер руки і розкурив сигару. Кучерявого витягли в двір. Углядивши його, жінка скрикнула і забилася на призьбі. До Павла нахилився гайдамака.

— Де Черняк?

Кучерявий мовчав.

— Поведеш нас до Черняка в ліс, будеш вільний...

— Я не знаю, де Черняк.

— Не знаєш? — Нагай знову обвився круг Павлової шиї...

Взвод вишикувався й пішов на вулицю. Слідом потягли Кучерявого.

5

В пізні снідання до хати Степана Мацюти вскочив незнайомий чоловік. Де він взявся — ніхто не помітив, мабуть, забіг із задвірків. Чоловік був незвичайно вдягнений: в чорній накидці, сірому, старенькому кашкеті, в чоботях. Поли накидки він весь час тримав рукою на грудях. Степан і Параска ніяк не могли розглядіти, що під нею. Прибулий привітно поручкався з господарями, виглянув у вікно і насторожено спитав:

— А німці чи гайдамаки не заскочать сюди?

Господарі переглянулися.

— А хто ж ви будете?

Чоловік у накидці ще виглянув у вікно і таємниче прошепотів:

— Я від Тимофія Вікторовича...

Степан здвигнув плечима. Почухав пальцем у посивілій голові, знайшов якусь зайву волосинку в густій білястій бороді і висмикнув.

— Від якого Тимофія Вікторовича?

Гість заметушився.

— Не бійтеся, не бійтеся, Степане Демидовичу! От, бачите: він мені сказав, як вас звати і де живете.

— Хто ж він? — дивувався Мацюта.

— Та кажу ж вам: не бійтеся! Від Черняка я! Ось! — він подав Степанові Демидовичу аркушик паперу. Мацюта розгорнув його. Ледве розібрав олівцем надряпані слова. В записці просили передати товаришу Жовтоплясу всі гвинтівки й патрони, бо вони дуже потрібні загонові. Підпис — Т. Черняк. Степан Демидович ще раз перечитав папірець, уважніше придивився до підпису. Але що він йому міг сказати? Адже Мацюті хоч і траплялося бачити Чернякове письмо та він не звертав на нього уваги. Хіба ж думалося коли, що трапиться

така пригода? Може справді цей папірець Тимофій писав, а може й ні.

Почував Степан посивілу потилицю, зітхнув. Що його робити? Поклав записку на стіл. Чоловік у накидці помітив, як тремтіли Мацютині руки.

— Ви ще й досі боїтеся?.. Чудний ви! Я — член новгородсіверського підпільного ревкому! — весело сказав гість, а сам зиркнув у вікно.

„Непокоїться, щоб німці не застукали“, — подумав Степан Демидович і сказав дружині:

— Параско, насмаж яєшні!

Параска заходилася біля печі. Внесла соломи, на триніжки поставила сковороду, накришила сала. Гість поглядав у вікно. Степан Демидович підсів до нього.

— Як же воно буде, німці ж кругом?

— Що вас непокоїть, товаришу Мацюта?

Степан Демидович посовався на лаві: що він придурюється? Із серцем сказав:

— Донесете як гвинтівки?

— Хіба їх так багато? — звів плечі гість, а очі — вбік. Не подобались ті очі Степанові Демидовичу. Якись вони холодні, слизькі — все набік поглядають. Мацюта покашляв, озирнувся до жінки.

— Штук двадцять п'ять буде...

— О-о! — чорна накидка війнула по хаті. — Тоді ви мені допоможете...

Від печі гукнула Параска:

— Степане, соломи не вистачило, а сало ніби сире ще.

Господар пішов з хати. Гість підвівся з лави і перехилився на підвіконня. Параска понесла до стола хліб, скося поглядаючи на накидку. Мабуть, від її погляду, гість рвучко обернувся обличчям до хати. Від повітря поли накидки відхилилися. Жінка враз зблідла, тремтячими руками кинула хліб на стіл і хутенько, вийшла в сіни. Степан Демидович сходив на ганок. Параска заридала.

— Пропали ми, Степане!.. У нього офіцерські погони на плечах!

Степан Демидович захитався. Солома жужмом упала під ноги. — Тікати! Тікати!.. — Він крутнувся на ганку.

— Ну, годі комедію ломати! Ходім, т-то-ва-ришу Мацюта-а!.. Ха-ха-ха!.. — Офіцер стояв у дверях і тримав у руці револьвер. Тепер він уже не притримував накидки, і Степанові добре було видно вигнуті погони. — Ну, показуй, де зброя!

— Яка зброя?

— Як яка? Гвинтівки!

— Нічого я не знаю! — злісно відрубав Степан Демидович,

а сам подумав: „Ускочив дурень, тепер загибай, а справи комітету рятуй“.

— Ти ж дві хвилини тому говорив, що двадцять п'ять гвинтівок знайдеш! — сатанів гайдамацький офіцер.

— Нічого не знаю.

Офіцер наодмаш ударив револьвером. Степан Демидович скотився з ганку.

— Віддаси зброю?

— Яку зброю?

— Ну, в штабі ти скажеш, де вона, вставай!

Мацюта підвівся і, зігнувшись, пішов з двору.

... В штабі його збили. Нічого не дізнавшись, вкинули в лъох. Закривавленого Степана Демидовича прийняв на руки Павло Кучерявий.

6

Черняк попрощався з головою Трубчевського ревкому на березі Десни. На горі зводилося місто. Сірі силуети дерев'яних, обшальованих будинків робітничого передмістя вигрівалися проти сонця. Над затоками мовчазно стояли тартаки. На чорних трубах кублилося гайвороння. В затоках запливали ряскою розірвані каравани плотів...

Товариш Свиридов кивнув на помертвілий краєвид Трубчевська:

— Незабаром більшовицька рука все оживить! Зараз люди на фронті. Робітники цих тартаків революцію захищають. А ще промине якихось півдесятка років — і тут виростуть нові заводи. Та хіба ж такі? Деревообробні комбінати! Лісу в нас багато, куди не глянь — ліс! А тепер треба окупантів роздавити... Ще раз, товаришу Черняк, нагадую: зброєю допоможемо! Тримай з нами постійний зв'язок. Демаркаційна зона на Десні. Зараз ти в Радянській Росії, переплинеш річку — будеш на Україні, яку придушили німці і зрадники з центральної ради. Щоб і Україна була радянська, гуртуй червонопартизанський загін, роби так, як я радив. А тепер ходи здоров! — Свиридов потиснув руку Черняку і пішов на гору. Тимофій Вікторович довго дивився вслід кремезній, широкоплечій постаті Свиридова.

Черняк пішов берегом Десни. Він не помилився — саме тут, у братів, російських робітників і селян, треба шукати підтримку проти німців і гайдамаків. Тепер він, Черняк, знає, як далі продовжувати справу. Проти окупантів більшовики в містах і селах піднімуть повстання. Німецьким і гайдамацьким погромникам дітися ніде буде! За все віддячимо — і за хліб, і за кров, і за сльози!

З потайного місця в кушах чагарника Тимофій Вікторович витяг човник і завеслував униз по Десні. Сонце спускалося

за Три границі. На річку падали довгі тіні дубів на кручах. Шугали серпокрильці. Річка плавно несла води на південь. Коли він виліз на ускіс і підійшов до Займища — уже вечоріло. Треба було ще обдумати одне діло, яке виконати треба було сьогодні за всяку ціну. В загальних рисах план у Тимофій Вікторовича був, але подробиці справи залежали від конкретних умов, про які йому має зараз повідомити зв'язківець Рамусь...

У сутінках спустився в яр, пройшов у долину тільки партизанам знайомою стежкою. Поліз на кручу. Над вухом клацнув затвор.

— Стій! Хто?..

— Свій!

— Пароль?

— Люіс!

— Проходь!..

Тимофій Вікторович привітався до вартового.

За кущами виблискував вогник багаття. Партизани готували вечерю. Черняк тихо підійшов до гурту і стомлено присів на колоду. Запитливо поглядаючи на нього, мовчали партизани.

— Що виходив, кажи? — нарешті, не витримав Усенко. Хлопці засовалися круг вогню. На обвітраних обличчях поповзли химерні тіні. Вогненні відблиски робили людей страшними великанами.

— Добро виходив, хлопці!

— Добро?

Черняк вловив надію, яку партизани вклали в це одне слово, і присунувся тісніше до гурту. Найближчим двом партизанам поклав руки на плечі, нахилився до товаришів.

— Зброю дають, порадили, як діло вести:

— От спасибі! — широко гукнув Усенко.

— Значить до діла? — повеселішали партизани.

— До діла!.. Ілля, все зробив?

— Все! — хитнувся Рамусь по той бік багаття.

— Ходім, поговоримо.

Вони сіли осторонь на дубовому пні.

— Бачив матір?

— Бачив. Аж на картоплях зустрів. На животі ліз попід межею, щоб ніхто не бачив.

— Що передавала?

— В селі — рота німецьких солдатів і сотня гайдамаків. Штаб у поповій хаті. Патрулі стоять на всіх вулицях при в'їзді в село і в центрі.

— У-гу!.. — Тимофій Вікторович ухопився за повідомлення про патрулі. — А на городах, у садибах їх нема?

— Казала мати: тільки на вулицях, і стоять густо. Я добре розпитав.

Черняк помовчав. Щось думав. Рамусь крізь темряву не міг розглядіти його обличчя.

— І я з вами піду, Тимофію Вікторовичу,— навмання попростав Ілля.

— Так і зробимо! — відповів Черняк уголос на свої думки.— Молодий ти, не злякаєшся?

Зв'язківець образився. Скільки він уже доручень виконував і все обійшлося гаразд. Тепер у справжньому ділі хочеться побути. От тоді хай Тимофій Вікторович скаже: боягуз Рамусь чи ні!

— Гаразд, підеш ти і Усенко. Тільки знай: діло буде серйозне. Здрейфиш—усе пропало... Два заступи наготуй, потрібні будуть. А тепер ходім вечеряти.

Ілля пішов поруч Черняка. Раптом пригадав новину, торкнувся шинелі Тимофія Вікторовича.

— Дворецький виказав Кучерявого і Мацюту...

Черняк рвонувся до нього:

— Що ти?

— Правда... Їх здорово били. В поповому льоху сидять. Тільки, мабуть, вони нічого не сказали офіцерам.

— Не сказали? — перепитав Тимофій Вікторович. В його уяві постала товста постать рудого Дворецького з великими, вивернутими губами. Мимохить пальці згорнулися в кулак.

— Ну, Федоре Никаноровичу, колись та зустрінемо тебе!..

Рамусь знову торкнув Черняка за лікоть.

— Німецько-гайдамацький загін приходив у ліс.

— Ну? — стрепенувся Черняк.

— Походили в кущах та й назад повернули. Ліс великий, не знають, де шукати.

Обставини ускладнялися. „Може, вже пізно буде сьогодні робити вилазку?“ — подумав Черняк, але ту ж хвилину вирішив: будьщо — сьогодні намічений план здійснити.

7

Опівночі з чагарників на дорогу вийшло троє. Люди постояли, прислухаючись, і рушили в темряву один за одним. Над полем плів туман. Небо густе, беззоряне. Темно.

Тимофій Вікторович намацав борозну. Супутники беззвучно ступали в його сліди. Борозна вперлася в дорогу. Черняк звернув на конопляники і пішов навпростець. Вогка від нічного туману земля м'яко всотувала кроки партизанів. Холоші зросилися ніжними стеблами конопель. Чим ближче ставало село, тим обережніші були кроки людей. Десь заіржав кінь. Лунко відгукнулося поле. Ліс підхопив. Переливи танули далеко над Десною. Коли стало тихо, знову рушили. Придивлялися до кожної темної цятки. Навпроти тяг вітер і при-

носив запах пожарища. На серці стало тяжко. Постояли. Черняк високо підніс кулак і погрозив ворогові...

Поволі в темряві вирисовувалось рідне село. Вирізьблювалися силуети окремих хат. Що в них? Де таїться небезпека?.. Черняк ліг на землю і поплазував на животі, тягнучи за собою заступ. Друзі лізли слідом. Вони всіма почуттями ловили найменший шелест на околицях. Гарячі пальці не відчували холоду роси. Хати залишилися ліворуч. Село лежало мовчазною чорною плямою. Тільки, мабуть, біля німецько-гайдамацького штабу блимав ліхтарик. Дужче запахло пожарищем.

В темряві виросла обгоріла ліса. Черняк зупинився. Тут. Друзі лягли поруч командира. Тимофій Вікторович тихо прошепотів їм на вухо:

— Чекайте мене, я понюхаю на подвір'ї,—і потонув у темряві.

Пригорнувшись один до одного, Рамусь і Усенко лежали, затаївши подих. Чути було, як шарудить вітер вербовим листям. Минали хвилини—тривожні, безконечні. Серце вистукувало дрібно-дрібно, кров біла у виски, здавалось—розірве голову... Чому так довго не повертається Черняк? Ще прислухалися до нічної тиші. Десь недалеко гавкнув пес. Раз, удруге. Викрив Черняка?.. Пес затих. Одлягло від серця, зітхнули полегшено. Ще минуло кілька хвилин. Вчувалися чийсь кроки. Напружували зір і слух—скрізь була тиша. Враз у городі тріснула гілка. Ворог?.. Усенко підвівся з револьвером у руці. Зашаруділа земля. З темряви вирнув Черняк.

— Давай!—Наказу не чули, зрозуміли без слів.

Поповзли слідом за командиром. Черняк підсунувся під грядку цибулі. Мовчки показав на неї рукою. Рамусь оглянувся довкола. Круг грядок лежала гора обпалених колод, брусів, ушул і присохів—рештки Чернякового дворища. Запах пожарища дурманив голову. Тимофій Вікторович торкнув Ілля і показав рукою в напрямку вулиці: „Постеж!“ Рамусь притулився до стовбура обгорілої вишні. Вулиця лежала чорною прірвою. Перевів погляд до грядки і здивувався: Черняк і Усенко швидко копали яму. Земля тихо шелестіла, розсипаючись. „Що вони шукають під цибулею? Гроші?—подумав Ілля.—А казав Черняк серйозне діло буде“. Невдоволений зв'язківець відвернувся до вулиці. Застиг. Звідкись долетіло глухе гупання. Насторожився, уп'явся очима в повіту темрявою вулицю. Чути було важкі кроки. Ближче, ближче... Ілля рвучко нахилився до грядки і видавив крізь зуби:

— Т-с-с-с...

Партизани припинили. Чийсь кроки голосно лунали в напруженій тиші. Зрівнялися з пожарищем... Стали танути. Мабуть, зміна патрулів пройшла. Знову запрацювали заступи. Невдовзі Рамуса покликав Черняк:

— Бери сім і тихо виходь.

Ілля нахилився і трохи не скрикнув від здивовання: на свіжому горбку лежали гвинтівки і цинкові скриньки патронів. „Оце так гроші!“ Взяв сім гвинтівок і тихо пішов убік. Через кілька хвилин його догнали Черняк і Усенко, обтяжені гвинтівками і патронами. Тихо відійшли від села. На полі пішли рівніше і швидше.

На дорозі біля чагарників чекали партизани. Розподілили гвинтівки між людьми і сховалися в лісі.

В гущавині Рамусь сказав ображено:

— Навіть не сказали, на яке діло йдемо. Мене б ще більше охота брала.

Черняк посміхнувся:

— Про ці гвинтівки знав тільки комітет. Два члени комітету — Кучерявий і Мацюта — зараз у німецько-гайдамацькому полоні. Все могло б бути. Кажі добре, що ми не запізнилися...

8

На коноплищах достигали ранні ячмені. Пожовкле колосся важко хилилося до землі. Та хто був йому радий? Руки опускалися в кожного, бо ворог життя не дає, все гребе під мітлу. Прийдуть, заберуть, а як людям взимку жити? Василина Рамусь знала, що голод — не свій брат, треба якось на зиму запасатися. Є посіяна латка ячменю, треба вижати його, може мине лиха година, німці не зачеплять, та й людські молодіці починають зажинки. Запрягла Василина коняку й виїхала за село. Мало людей у полі, де-не-де манячать білі хустки, чоловіків зовсім не видно. Стриножила Василина коня, взяла серп, почала жати перший сніп. А в самої на серці — камінь. Як далі житиметься? Подумаєш — страх проймає. Сама ж дома. Син Ілля з Тимофієм Вікторовичем у лісах ходить, бачилися давно. Тут німці і гайдамаки на шию народові сіли. Коли вже їх проженуть із села? Жнеш цей ячмінь, оплаканий слізьми, а чи їстимеш його? Вони ж — лютіші за звірів; що вона, квола жінка, проти них? І так уже скільки наруги зазнала. Добре, що люди мовчать про Іллю. Люди, вони всі проти німців і гайдамаків. От як Дворецький довідається або Чабак, його приятель, чи Хуторський, — тоді лихо буде. Хай тому сатані рудому засліпить на той час...

Мимо проторохтів віз. До Василини привіталася Параска. Їхні латки суміжні.

— Жнеш, Василю? А я дивлюся: люди починають, дай, думаю, й собі хоч з півкопи нажну, — розпрягла вона гніденьку кобилу.

Василина через межу:

— А Степан як?

Параска зажурено схилила голову.

— Б'ють. Зброю вимагають... Кажуть, розстріляють, коли не скаже.— Кинула гніду, підбігла до Василини, змучена, з синцями від сліз під очима.— Порадь, що робити? Може, хай скаже, де ті гвинтівки?— благально дивилася у вічі Василині, кудя, змучена, зтягана працею. Жаль було її.

— Хіба ти, Параско, не знаєш про гвинтівки?

— А що?

— Тимофій Вікторович уже їх забрав. Хай Степан так і каже німцям, що зброї вже нема в селі.

— Тепер більш нічого й не скажеш...

Параска пішла на свою латку.

Обидві взялися до роботи. Але руки працювали ніби чужі, серпи здавалися тупими і сонце чомусь занадто повільно повзло по небу. В інший час позмагалися б, яка більше нажене, пісню заспівали б. А тепер роби—не роби, аби день до вечора. Думки чорні снують у голові. Боляче і тоскно.

— Кажуть люди: німці й гайдамаки худобу беруть!— кинула Параска.

Василина махнула рукою: цього тільки й ждеш. За контрибуцію беруть. П'ють кров, прокляті. Коли вже на них кара прийде?

На душі стало ще тяжче. Руки зовсім відмовлялися працювати. Василина підійшла до воза, схилилась на полудрабки. Пригадала, як гайдамака гнав її нагаєм везти сакковський плуг до панської економії. Заплакала. Всього бачила на своєму віку, а такої ганьби зносити не доводилося. Пождіть, прокляті душі! Будуть партизани вас бити, з кочергою вийду! Вила візьму! Всім селом вийдемо проти вас, кровопивці!..

— Ой-й, сес-стри-и-чко, по-о-ди-вися...

Василина стрепенулась. Глянула на село і зомліла. Вершники, вирвавшись з околиці, мчали навпростець у поле. З диким свистом, розмахуючи нагаями, вони прямували до жінок. Параска кинулась до подруги. Обидві притулилися до воза, чекаючи лиха. Посівами, картоплями мчали гайдамаки. Передній, мабуть, люто натискував шпори, бо кінь летів, як птах, викидаючи задніми ногами збиті стебла ячменю і картоплі. Ближче, ближче... Раптом Параска скрикнула, обняла Василину, притислася до неї всім тілом.

— Він... Той офіцер... у накидці. Бити буде...

Гайдамака з розгону зупинив коня. Кінь присів на задні, випльовуючи жінкам під ноги густу піну.

— Давай підводи в село! Швидко!

Параска відійшла від Василини, хитнулася до своєї коняки. Офіцер пізнав її.

— А-а, більшовичка!—І вкroїв нагаєм по голові. Параска занурилася в землю.

— За що? — скрикнула Василина, кинувшись до Параски.
— Співчуваєш? Ось, на! На! На!.. — Василинине тіло проїняли гострі цвяхи, ніби за сорочку хто жару насипав.
— Наглядай! — крикнув офіцер гайдамаці і помчав далі в поле. Загін полетів за ним.

Молодиці запрягли коні і під конвоем гайдамаки поїхали в село.

На Вороб'ївку страшно було дивитися. Вулицями гасали вершники, бігали піші озброєні німці, гайдамаки. З поля в село в'їздили гнані гайдамаками підводи. Над оселями повис густий крик і стогін людей, тварин... Окупанти забирали з дворів свиней, гнали з поля селянську череду. Худобу згонили на площу до церкви. Здіймалась курява. Пялюка хмарию застинала людей, що ішли слідом за своєю худобою.

Василина скам'янілими очима дивилась на цю страхітливую картину. Здерев'янілими руками тримала віжки. За що таке знущання? Доки це буде?

— Давай сюди! — наказував німецький офіцер. Гайдамака перекинувся в сідлі, вихопив віжки з Василининих рук і направив кобилу в гушавину худоби. Німець швидко накинув аркан з віжок свині на голову. Падаючи на землю, свиня дико верещала. Її зв'язали і гуртом кинули на Василинин віз. Через хвилину поруч неї лежав каплоухий підсвинок, потім чийсь годований кабан.

— Поганяй!

Василина машинально сіпнула за віжки. Колеса важко посунулись у піску. Ступила п'ять кроків за возом, зупинилась. „Чиє добро везеш, Василино?“ — спитала сама себе. Прояснілими очима поглянула навкруги, затремтіла вся. На майдані літали вершники, під'їздили і від'їздили підводи, кидалась на всі боки худоба. У вуха вривалися дикі окрики німецьких солдатів і гайдамаків... Віжки випали з Василининих рук. Коняка потягла віз кудись убік. До Василини підбігла літня жінка, упала їй на груди:

— Одне поросятко було... забрали!

Василина відвела її руки, довго дивилась в заплакані очі, обняла сусідку і заридала. Жінка стиха шепотіла:

— Само біленьке-біленьке, а на бороді — дві сережки...

Підбігла Параска, взяла Василину за руку і повела слідом за підводами.

— Не повезу! Параско, не повезу!..

— Приб'ють.

— Хай... не повезу! — Обернулася до майдану, угляділа кілька чоловіків — вороб'ївців. Рвонулася до них: — Дивитесь, як шматують вас?.. Боягузи! Доки терпітимете? До-о-ки?!.. До Черняка йдіть! У ліс! До партизанів! Гоніть їх з наших сіл! Гоніть, щоб повік сюди дороги не знайшли!..

Параска відсахнулася: подруга кликала на себе смерть. Загляділа, як до Василини підлетів на коні офіцер і щосили ударив чоботом у груди. Василина впала. Над нею затанцював офіцерів кінь...

Параска догнала свій віз. На шляху до Костобоброва далеко розтяглися підводи. Слідом здіймала куряву череда корів. Череду гнали вершники.

Параска думала: що це?

У глибині свідомості народилася відповідь—це: спустошення.

9

Всі дні ув'язнені в попівському льоху зазнавали нелюдських знущань. Кожного ранку приходили німецький і гайдамацький офіцери і жорстоко катували, допитуючи. Кучерявий уже не міг ні стояти, ні лежати. Все тіло було понівечене шомполами, посічена одіж присохла разом з кров'ю до ран. Та Павло не втрачав ні на одну хвилину свідомості. Хотілося жити, бо вірив, що недалеко той час, коли на рідній землі не буде німців і гайдамаків. У перемогу робітників і селян вірив твердо і нерушимо. Німці люто били його, але віри в радянську владу не могли вибити ні шомполами, ні нагаями. Ця віра давала внутрішню силу, і в побитому тілі трималось життя. Павло розумів, що проти нього і Мацюти Дворецький виставив сильні докази. Німецько-гайдамацьке командування тепер знає, що Кучерявий і Мацюта—члени революційного комітету, що вони переховували зброю. У Павла при арешті знайшли револьвер. Для окупантів цього було досить, щоб розстріляти його. А не розстріляли досі, бо хочуть дізнатися, де зброя захована, в якому місці Черняк партизанські сили збирає. Та хай знають, що Павло Кучерявий помре під шомполами, а нічого не викаже. Сказав Мацюті:

— Степане, знай, признаєшся їм—все одно розстріляють, і не признаєшся—кінець же той.

Мацюта мовчазно погодився. Павло має рацію.

... Минулого дня офіцери не приходили. Такі випадки вже бували, але, приходивши через день, вони приносили нові, страшніші знущання. Що вони принесуть сьогодні? Та Павло відігнав думку про це. Він встигне натерпітися. От коли б хто вісточку від Черняка передав. Як у них справи, чи скоро ударять на окупантів?.. Як тепер у полі? Ячмені вже достигли. Жита наливаються соком, коноплі, мабуть, піднялися до пояса... Робити б!..

Павло замріявся.

Офіцер увійшов несподівано. Супроводжуючий гайдамака крикнув:

— Встати!

Павло не ворухнувся. Офіцер щось наказав. Підбіг вартовий і допоміг гайдамаці підвести Кучерявого. Потягли на подвір'я.

— Тепер прощай, Степане!.. Тримайся, брате!..

Надворі сяяло сонце. Його було повне подвір'я. Від сонячних променів і свіжого повітря Павло знесилів і звалився на землю. Солдат вилив на голову відро колодязної води. Очунявши, Павло оглядівся. У кутку попового двору півколом, круг якоїсь дерев'яної скрині, стояли німці. Придивився і здригнувся. Защеміло серце. В цій скрині була закопана їхня зброя. Де вона? Хтось виказав? Знайшли німці? Забрав Черняк? Як довідатися?..

Підскочив гайдамацький офіцер і потяг до скрині.

— Пізнаєш, бандит?

— Самі ви бандити!

Офіцер ударив чоботом у пахву. Павло упав горілиць на землю. Знову відлили водою. Поставили на ноги.

— Поведеш до Черняка?

— Ні!

— Питаю востаннє. Не поведеш — помреш смертю, якої ти ніколи не бачив і не чув!

— Сказав: не поведу!

Офіцер змахнув рукою. Німці вхопили Кучерявого, підгорнули руки і ноги і втоптали в скриню. Павло відчайдушно скрикнув. Крізь одіж у тіло впиналися гострі гвіздки, набиті катанами в стінки скрині. Тіло пройняло вогнем. Забрало повітря. Верх нашвидку забивали дошками.

— Поведеш? — поляпав нагаєм по стінці офіцер.

— Не ... діж - деш ... ви - ро - док ...

— Помирай!..

Підкотила підвода. Скриню звалили на віз. Павло стогнав. Виїхали за оселю. На городі жовтів свіжий горбок. Підвода зупинилась біля ями. Німці й гайдамаки підняли скриню і кинули в яму. Від удару Кучерявий глухо охнув. Над ямою перехилився гайдамацький офіцер.

— Поведеш?.. Живого закопаємо!

Відповіді не було.

Німці і гайдамаки відсахнулися від ями. Німецький офіцер грізно крикнув. Солдати повернулися, похапцем, не дивлячись один на одного, засипали яму вогким піском і землею. Вирівнявши землю, солдати кинулися від могили. Оглядалися назад. Їм здавалося, що жовтий пагорбок ворухиться...

Німецький офіцер зупинив гайдамацького, блиснув золотими зубами:

— Пане, більшовики всі такі?

Гайдамака похилив голову і нічого не відповів.

На узліссі із конопель вирнуло три чоловіки. Двоє вели коней. Вибравшись на горбок, вони довго дивились на село. Перед ними лежали жовтаві поля, а за ними чорніли стріхи вороб'ївських околиць. Ізза лісу рвався свіжий вітер і збивав хвилі в житах. Хвилі котились ланами з краю в край, прибоєм налітали на зелені конопляники, губилися десь під селом. Утікачі разом зітхнули і обернулись до лісу.

— Приймай, Тимоха, далі терпіти нікуди! — сказав один із них, звертаючись до темного лісу.

— Вороб'ївка порожніє, бо кожен у грудях ненависть має до ворога, — сказав другий.

— Навчайте і ведіть бити німців і гайдамаків! — сказав третій.

Вони ще раз оглянулись на рідне село і один за одним ступили в густий ліс, ведучи за собою коней. Знаючи придеснянські нетрі, прямували до Займища. В долині, в кущах ліщини, раптом клацнув затвор і в лісі покотився громовий оклик:

— Стій!

Утікачі зупинилися, вдивляючись у густі чагарники. Крізь листя ліщини просунулося дуло гвинтівки. Насторожений голос запитав:

— Хто йде?

— Вороб'ївчани.

— Чого тут ходите?

— Ідем допомагати партизанам німців і гайдамаків бити.

— Прізвище?

— Сук Микола, Вдовиченко Микита і Тодось Заровний, — відповів передній.

Вартовий протяжно свиснув три рази поспіль. Свист довго пересипався трелями в хащах над Десною. Потім у лісі якийсь час було тихо. Таємниче шуміли дерева, цвірінькали невидимі в листві синиці. Звідкілясь линув розмірений стукіт дятла. Раптом з кущів хтось твердо наказав:

— Підходь!

Утікачі підійшли до самої ліщини. Руки розсунули віти, і перед вороб'ївчанами став високий широкоплечий Усенко, з гранатою біля пояса і гвинтівкою в руках. Він кілька хвилин запитливо дивився на прибулих. Вони стояли в личаках, обідрані, худі, неголені. Усенко простяг руку:

— Здоров, Микола! Здрастуй, Микита! Здоров, Тодось!..

Прийшли?

— Прийшли, Михайло!

— І коненят привели! Молодці!.. Ходімо до штабу!

Прибулі оглядались на кущ, але засекреченого партизана, що зупинив їх, так і не побачили. Дивуючись, пішли за Усенком.

Обійшли яр. Ізза чагарників долітали уривки команди, тупіт ніг, клацання зброї. Ще більше дивуючись, вороб'ївчани вийшли на широку галявину. Від несподіванки зупинилися. Поділені повзводно, партизани робили військові вправи. Один взвод учився орудувати гвинтівкою в атаках, другий пристрілювався до мішеней, третій вчився шикуватися в колоні.

Перший на галявині взвод навчав сам Черняк.

— Прорізь прицільної рамки, мушка і серце мішені повинні бути на одній лінії. Ось так! — показував він партизанові. — Боець мусить пам'ятати, що кожна куля повинна влучати в серце ворогові! Зрозуміли?

— Зрозуміли, Тимофію Вікторовичу.

— Не Тимофію Вікторовичу, а товаришу командир!

— Єсть, товаришу командир!

Усенко, підійшовши до Черняка, виструнчився. Доповідаючи йому, показував на прибулих вороб'ївчан. Черняк, чітко ступаючи, підійшов до земляків.

— Здорові! — розмашисті брови збіглися на переніссі, якусь хвилинку побули в такому стані, потім повернулися на місце. Посміхнувся. — До нас, хлопці?

— Приймай, Тимофію Вікторовичу.

— Знаєте, для чого ми тут зібралися?

— Знаємо!

— Смерті не боїтесь?

— Ні. Краще на полі бою загинути, ніж від німецько-гайдамацького нагая в селі.

— А здорово б'ють?

— І-і, Тимофію Вікторовичу...

Брови знову збіглися на переніссі. Черняк похмурнів. Стояв, міцно зіп'ївши уста, від чого підборіддя стало гостре, а кінчики вусів нервово, ледве помітно тремтіли.

— Розповісте всім партизанам. — Приклав долоню рукою до рота. — Круг мене, ши-куй-сь!

Взводи вишикувались чотирикутником, замикаючи Черняка і вороб'ївчан. Прибулі пізнавали сусідів, віталися з ними, помічали, що партизани вітаються мовчки, кивками голів, та й то оглядаючись на своїх командирів. Зрозуміли: в строю говорити не можна. І ще помітили, що чимало партизанів не мали гвинтівок... Як же воювати без зброї?

— Стояти вільно!.. До нас прибуло поповнення, три товариші, яких ми знаємо. Вони нам скажуть, що роблять німці і гайдамаки в селі. Сук Микола, говори!

Сук вийшов на середину, хвилюючись, обсмикнув порвану полотняну сорочку, раптом зірвав із голови кашкет і крикнув:

— Братці! Житті нема... Дихати нічим, братці!.. Забирають під мітлу, б'ють, катують!.. Ось, гляньте! — він враз зірвав із себе сорочку, кинув її під ноги і обернувся спиною до парти-

занів. На спині засохли червоні, з синіми підтьоками, сліди шомполів. Партизани рвонулися до Сука і поламали правильну лінію шерegi. Хтось голосно зітхнув, хтось вилаявся.— Ба-чите?.. У кожного спини списані. Доки ж терпіти? Тимофію Вікторовичу, ве-ди нас! Ве-ди! Все село піде за вами... Павла Кучерявого живо-го в землю закопали...

— Живо-го?..— хлюпнула шерega до Сука.

— Живо-го, братці!.. Забили в скриню і закопали. Помер за нас усіх, за ревком, за партизанів! Нічого німцям і гайда-макам не сказав!.. Васи-лину Рамусь конем притопта-в офіцер. Ле-две о-жила.— В рядах хтось зойкнув і зати-х. Той зойк по-вис над га-лявиною.— Худо-бу на-шу ви-везли на Ново-збиків. Зві-д-ти ешелонами відси-лають до Німеччи-ни. Німці і гайдамаки се-ло спусто-шують! Чо-му не рятує-те лю-дей, Ти-мішу Ві-кторови-чу?

— Командире, ве-ди в на-ступ!

— На Вороб'їв-ку!

— На німців!

— На гайдамаків!

Партизани вибігали з рядів, вимахували зброєю, кулаками, грозили. Немов ріка, що ви-йшла з бере-гів, зашуму-вали парти-занськi взво-ди. Ко-жен на-ма-гався пере-кричати то-вари-ша. Хтось стрельну-в у-гору.

— До-сить си-діти!

— Да-єш Вороб'їв-ку!

— Ве-ди на бі-й!

Черняк спостері-гав парти-занів. Хо-ч уста його й те-пер бу-ли міцно сту-лені, але в очах блис-нув ве-селий во-гник. Спряму-вати цю си-лу в од-не прав-ильне рі-чи-ще, і во-на зме-те все на сво-єму шля-ху. Ко-ли при-стра-сті розго-ріли-ся до кра-ю, він підня-в ру-ку:

— Ши-куй-сь!— Парти-зани на-ми-ть за-сти-гли, ко-жен на сво-єму міс-ці. По-тім, не поспі-шаю-чи, огля-даю-чись, ста-ли в шер-egi.— Струн-ко!

Взвод-и сто-яли грі-зні, схви-льовані.

— Ви-ма-гає-те йти в на-ступ?.. Тре-ба йти і пі-демо. Але ра-но ще.

— Щоб не бу-ло піз-но!— ви-гукну-в ни-зен-ький парти-зан в кін-ці лі-во-го флан-гу пер-шого взво-ду. Черняк метну-в на ньо-го очима.

— Розмо-воч-ки в ря-дах...— Обві-в по-гля-дом шер-egi.— Ра-но ще йти в на-ступ. Цьо-му є дві при-чи-ни. Пер-ша: ма-ло зброї. Са-ми-ми кия-ми з нім-цями і гайда-мака-ми во-юва-ти не бу-деш. Дру-га— ще не на-вчи-ли-ся як слі-д війсь-кової спра-ви. Най-бли-ж-чи-ми дня-ми одержи-мо гар-мати і ку-ле-мети, а тим ча-сом під-учи-мось, тоді й ви-ступи-мо... Прав-ильно?— щиро, по-то-вари-сь-ко-му за-пита-в Черняк. І ця щирі-сть дій-шла до сер-ця. По-га-рячи-ли-ся парти-зани. Мо-гло ж ви-йти так: поспі-шили— лю-дей на-смі-шили. Ви-ступати, так ви-ступати, щоб від-ступу не зна-ти, щоб во-рог ду-ху парти-зансь-кого бо-яв-ся! Гу-чно відпо-віли:

— Прав-ильно, то-вари-шу ко-ман-дир!

Після стрілецьких занять Тимофій Вікторович виходив на стрімкий берег Десни. Його завжди супроводжував зв'язківець Рамусь. Командир сідав на кручі і звішував ноги над ковбанею. Зв'язківець, поклавши зброю перед собою, лягав поруч нього. Обидва мовчали. Кожен думав про своє.

Внизу вилясала Десна, осяяна щедрим сонцем, але завжди холодна, бо воду брала з лісів і болот. По той бік далеко в берег врізалися піщані плеса. За густою лозою і чагарниками виднілися села. До тих сіл пильно придивлявся Тимофій Вікторович. Живуть за Десною по - новому, по - радянському. Щаслива там сторона і люди щасливі під червоним прапором. Це вони перший урожай збирають на поміщицькій багатирській землі. Знають про це партизани, думають про Вороб'ївку, рвуться в бій з окупантами. Трапиться ще такий випадок, як сьогодні, і він, Черняк, не стримає партизанів. А що вони зроблять з такою кількістю зброї? Гармат нема, кулеметів нема, гвинтівок і патронів мало. Неминуча поразка, окупанти ж до зубів озброєні. Обіцяв Свиридов допомогти зброєю; коли він виконає свою обіцянку? Гармат би кілька та кулеметів, тоді й виступати можна. Роту він сформував. Дуже тяжко було. Став говорити про дисципліну, стрілецькі заняття — протестували партизани: фельдфебелів нам не треба. Умовив, довів хлопцям, що такого ворога, як окупанти, треба вміти бити. Організували відділення, взводи, зв'язок. Рота, як рота, правда, партизанська, але в бою вона буде люто битись, бо кожен боець знає, що йде він за революцію, проти німців і гайдамаків. Допоможуть зброєю, і тоді ворог на своїй шкурі визнає силу цієї роти! По дорозі, у боях пристануть партизани з інших сіл, бо гнів народний дуже великий. Організуємо батальйони, полки. Від Вороб'ївки перейдемо з боями всю Україну, очистимо землю від німців і гайдамаків і будемо жити нове творити, от так, як Ленін каже. Господарюй, не бійся, знай, що за тебе Ленін, уся партія постоїть!

У мріях про нове життя пригадувалися минулі роки. Нерадісні вони були, скроплені потом, кров'ю. Де його, Тимофія, не було тільки? Разом з Усенком череду громадську пасли, на крейдяники під Новгород-Сіверськ ходили до Биховського та Мадорського. Каторжна праця була. День починали із сонцем і кінчали з ним. І все за тридцять копійок, на своїх харчах. Харчі! Хліб черствий, картопля нізчимна. Погекаєш ломом день - денський у забої, кісток надвечір не чуєш, долоні вічно в мозолях... Баржі на Десні вантажили тією ж крейдою. На поденну ходили в економію до пана Ребика. Заробіток всюди був однаковий, копійки додому приносив. Мріяв на Кубань податися. Але люди, що ходили туди, поверталися назад із

слізьми, обідрані й голодні. Багато землі на Кубані, та в дуків вона, а наймитам скрізь робити однаково. Всякого хліба спробували новгород-сіверці. Послухав їх Тимофій Вікторович і не пішов на Кубань...

Почалася війна — враз лоб забрили, в дійову армію потрапив, на позиції. Ходив у атаки. Від безперспективності й нудьги родилася пасивність. У бої ходив механічно, тому, що наказували. На смерть не звертав уваги — йому було однаково. Інколи справа доходила до безглуздої хвацькості. Начальство помітило цю сміливість, хоч і не розуміло її. На погони Тимофію Вікторовичу нашили одну личку. Минуло ще з пів року, і поруч першої лягла друга личка. Якось окопний товариш сказав:

— Тепер частіше лічи зуби товаришам — і перед генералами та царем на прапорщика висулужишся. Тільки знай: більшого чину мужицькі сини не одержують!

В його голосі Тимофій Вікторович почув неприховану іронію. Цілу ніч не спав, усе думав. Слова товариша не виходили з голови. І тоді ж напросилося дивне своєю простотою запитання: для чого він у цих окопах? Відповіді шукав у завчених фразах армійського статуту. І вперше зрозумів, що тут щось не так. Мабуть, його обдурили. Хто йому скаже правду?

Наступного дня не пішов питатися в офіцера. Став прислухатися до голосу солдатів. Написав листа до Вороб'ївки, запитав, як живуть, про окопне життя написав. Від батька незабаром одержав лист, але крім поклонів від сирої землі і до високого неба в ньому все було викреслене чиеюсь рукою. Даремно він силкувався щось розібрати, хтось чорнилом геть замазав писані олівцем слова. Тимофієві Вікторовичу стало боляче. Росло впевнення, що його обдурюють. Хто ж обдурює? Офіцери? Генерали? Цар?.. Поніс листа до того товариша, що іронізував над ним. Солдат подивився на лист, помацав очима Тимофія Вікторовича і сказав:

— Знай, Черняк, у твоїй Вороб'ївці голоднеча. Батькам їсти нічого. Про це він писав, а в штабі одержали лист і все викреслили. Бо що було б, коли б солдати знали правду?

Вражений Тимофій Вікторович довго не знаходив що сказати.

— А звідки ти знаєш про голоднечу?

— Кажу, значить, знаю! Більше знаю, ніж ти думаєш!.. — Солдат спохватився, оглянув Черняка, насупив брови, замовк. Тимофій Вікторович зрозумів, що солдат боїться його.

— Ти не бійся мене, тільки правду скажи. Я прошу тебе.

— Оце і є правда!

Тимофій Вікторович зрозумів, що солдат щось ховає від нього. Той раз не наполягав, але через день-два знову приїшов на розмову. Зустрічі стали частіші. А потім солдат прочитав йому поживклу листівку. Там писалося про війну.

Солдат пояснив, свого додав. Гірко на серці стало Тимофіїві Вікторовичу. Злість взяла. Виходить, він на смерть ішов, у окопах гнів, щоб буржуї і поміщики розкошували, а його батьки з голоду пухли? Щоб цар і пани інші землі загарбали, а він і його батьки вмирали на тому ж клапті піщуги?.. Ось яка правда?!. Що ж робити? Знову почав допитуватися у солдата, а в атаках уже не ліз на передові лінії. Наростала страшна лють і ненависть до царя, панів, офіцерів... Став сам розповідати солдатам про війну...

Лютнева революція для нього вже не була несподіванкою. Події розгортались, і він став із солдатами у свій табір повсталих робітників, селян і солдатів. Приїхав у Вороб'ївку і тут готував нову революцію. Життя згодилося на велику боротьбу... Тут він перший іде в атаку, бо за свою революцію бореться...

Одного разу, коли Черняк сидів, поринувши в свої думки, Рамусь помітив на Десні судно, яке повільно пливло зверху.

— Товаришу командир, баржа!

Черняк скочив на рівні, навів бінокль. У скельцях вирізбився корпус судна, що пливло за водою. На бортах кілька військових довгими жердинами спрямовували баржу до цього берега. Кермував літній військовий, з маузером біля боку.

— Друзі чи вороги?

Черняк довго не відповідав своєму зв'язківцеві. Він вдивався в круглі скельця. Потім напружені зморшки на обличчі згладилися, очі засміялися весело. Він аж ногами притупнув.

— Готуй гостям зустріч! Взводи, на берег!

Рамусь метнувся на галявину. Невдовзі партизани розташувалися довгими шеремами на крутому березі, по обидва боки Тимофія Вікторовича.

— Хлєпці, гармата на баржі!

— Гармата? Щось не бачу!

— Придивись, дуло поглядає на берег!

— Кулемет.

— Ну - у?

— Два!

— Давай, давай!..

— Привертай!..

Судно повернуло до берега. Тимофій Вікторович, уже без бінокля, розглядів біля керма товариша Свиридова. Ось Свиридов стяг кашкет і помахав до берега. Хитнулися кашкети на бортах. На березі загукали:

— Ждемо, ой, як ждемо!

— Давай, братці, давай!

Гарячі збігали з кручі, простягали руки до баржі, радили, як краще пристати до берега. Вайлуватий Усенко навіть затанцював з радості.

— Сюди, сюди привертай! Тут схил нижчий, виносити на гору легше! — гукнув він.

Свиридов наліг грудьми на кермо. Судно плавно завершило до берега. Хвилі розбивались об борти, підстрибували, розгналились і хлюпали до берега. Баржа важко привертала до кручі.

— Лови! — розмахнувся молодий червоноармієць на носі судна, і на кручу полетіло кільце мотуза. Рамусь підскочив, піймав мотуз і побіг на гору. Слідом за мотузом із баржі скочив кінець товстого каната, пірнув у воду і поплазував до берега. Канат підхопили партизани, уперлися ногами в ґрунт. Вода несла баржу вниз.

— Трави!

Усенко потяг канат, а з ним і партизанів, до молодого дуба. Прив'язав. Судно обернулося кормом вниз і причалило до кручі. Перекинули поміст з борта на схил. На берег вискочив Свиридов.

— Здорові, українські червоні партизани!

— Здо-ро-в! — дружно гукнув берег. „О-о-в“ — відгукнувся ліс.

— Російські робітники й селяни прислали вам підмогу!

— Братське спасибі! — захвилювався берег.

— Просили російські робітники і селяни, щоб ви були хоробрими в боях, щоб вицент розгромили німців і гайдамаків, щоб визволили з неволі трудовий народ!

— Визволимо!

Свиридов ступив на гору і подав руку Чернякові. Вони міцно обнялися. Партизани простягали руки до прибулих робітників і червоноармійців, обнімали їх, питалися про життя за „демаркаційною зоною“, в Радянській Росії.

— Вивантажуй! — подав Черняк команду.

Всі юрмою кинулися до баржі.

— Відставити! — Партизани зупинилися, нічого не розуміючи. Запитливо оглядалися один на одного. „Чому відставити? Це ж нам?“ Черняк і Свиридов, теж нічого не розуміючи, запитливо поглядали на Усенка, який подав цю команду.

— Крейду знали як вивантажувати? Становись!

Партизани швидко вишикувалися в шереду від баржі на гору.

— По-о-чинай!

Робітник передав першому — Рамусю — дві гвинтівки, той передав їх Суку, той сусідові. Звичні руки працювали швидко, без перебоїв. Після гвинтівок на берег пішли оцинковані скриньки з патронами, за ними шаблі і зброю, ручні гранати...

Усенко знову подав команду. Партизани перешикувалися і винесли на берег п'ять кулеметів і скрині з снарядами. Тяжче було вивезти дві польові гармати, але, попотівши, партизани викотили їх на кручу.

— Оце штучка! — любовно погладив жерло Максим Хлопенюк. — Це для мене. Я ж, хлопці, артилерист!

— Ну, тепер держіться, прокляті! Ми вам покажемо шлях із нашої землі! — і в сторону Вороб'івки закивали міцні кулаки. Усенко розподіляв зброю по взводах.

Свиридов узяв Черняка за лікоть і повів берегом. Вони йшли тісно один до одного. Свиридов — кремезний, широкоплечий, у френчі, Черняк — в'юнкий і бистрий, у солдатській сорочці, плечі і груди помережені ремнями від шаблі і револьвера. Зупинилися під кучерявою березою. Свиридов сперся на стовбур, задивився на воду. Відламав шматок кори і кинув униз. Течія підхопила і понесла. На сонці довго блищав білий клаптик березової кори. Коли він зник, Свиридов спитав:

— Про Унечу чув?

— Містечко, станція. Бував там вантажником.

— Я не про те... Про організацію Радянського Українського полку чув?

— В Унечі?.. Справді?..

— Формувати полк Ленін і Сталін доручили Щорсу!

— А хто він?

— Комуніст! Тобі треба з ним обов'язково зв'язатися, щоб була погодженість дій.

— Зв'яжусь, зв'яжусь!

Звістка про Український Радянський полк окрилила Черняка. Проти окупантів партія готує сили, полки формує. У Щорса буде перший, вороб'івці організують другий. Новгород-Сіверський Український Радянський полк! А з полків дивізія буде! А там і армія. Ворога бити міцною організованістю бойових одиниць, дисципліною...

— Про кінноту подумай, Тимофію Вікторовичу! Організуй! Без кінноти воювати не можна... Дозори вистав у полі, щоб вони слідували за ворогом. З'явиться німецький чи гайдамацький загін — знищ його, будуть коні і зброя. Готуй сили для удару на Вороб'івку. — Свиридов обняв Черняка і вони попрямували до баржі.

12

Німці і гайдамаки нічого не говорили Степанові Демидовичу про Павла Кучерявого. Відсутність Павла Мацюта відчував дуже боляче. Павло міг розрадити, духом ніколи не занепадав, міцний був чоловік. Тепер Степанові Демидовичу поділитися своїми думками не було з ким. Душу гнітила страшна самотність у темному, великому льоху.

Потім німці до льоху вкинули кількох хуторян. Степан Демидович їх не знав і тому відкритися їм не міг. Мучила думка про Павла. Питався в хуторян, чи не чули, що з Кучерявим німці зробили, але ніхто нічого певного не знав. Тільки один

високий, якийсь весь скуйовджений чоловік відказав розпачливо:

— Кінець один, хіба не знаєте? Розстріляли або повісили. І живого могли в землю закопати. Гайдамаки це можуть зробити. Звірйо!..

Після його слів у льоху стало ще моторошніше. Одні думали про себе, свою долю, інші, як і Степан Демидович, думали про комітет і партизанів. Кілька днів Мацюту не чіпали, ніби зовсім забули про нього. Він догадувався, що йому, мабуть, готують нове катування, і був готовий до цієї хвилини. Треба буде вмерти — він умре, але справ комітету не викаже і до Трьох границь німців і гайдамаків не поведе. Не діждуть!..

Якось вранці до льоху долетів важкий тупіт багатьох ніг. Почулись уривки різкої команди. Чути було, як кроки враз завмерли. До льоху увійшли німецький і гайдамацький офіцери.

— Мацюта, виходь! — гукнув гайдамака.

Степан Демидович наче прилип до кам'яної стіни. Стало холодно, тремтіли слабі руки. Пальці в темряві намацали чийсь лікті і міцно стисли їх. „Прийшла смерть“, — збагнув і простяг руки до ув'язнених.

— Прощайте, люди добрі!

До Степана Демидовича потяглись руки, кожен поспішав попрощатися з ним, але офіцер грубо штовхнув одного-двох револьвером:

— Ніжності, подумаєш! Виходь!..

Степан Демидович ступив на кам'яні східці і захитався. Свіже повітря і денне світло паморочило голову. Підскочив гайдамака і потяг наверх. На подвір'ї Мацюта притулювся до паркана, щоб не впасти. Підняв голову до життєдайного сонця. Воно височіло над селом — блискуче, осліплююче. Скільки днів він не бачив його! Це ж серпень надворі, час жнив. Який погожий день! Тепло як... Відкрив очі і углядив перед собою гайдамацького офіцера, того, що приходив до нього в накидці. Він стояв, скрививши уста, чогось розлючений. Ближче не було людей, і Степан Демидович спитав у офіцера:

— Скажіть... Прошу вас, скажіть: плоскінь уже вистигла, час брати?.. Ми ж коноплі сіємо...

Офіцер посміхнувся глузливо.

— Тягне душу поглянути?.. Ходім на поле... Шикуйсь!

На вулиці вишикувався мішаний загін вершників — німців і гайдамаків. Офіцер скочив на коня.

— Йди попереду!

Степан Демидович вийшов на дорогу, оглянувся на село. Воно лежало перед ним прибите і порожнє. Стало страшно цієї спустошеності. Поглянув на вікна хаток і помітив у шибках обличчя дітей і жінок. Де ж чоловіки? — ворухнулась думка. — Там, у Трьох границях? Черняк сили збирає?.. Будуть бої

і Вороб'ївка буде вільною. Буде!.. Ця думка якось одразу піддала сили, стало легше на серці. Пішов твердіше, ступаючи личаками між накоченими коліями. Дивився на вікна. Йому махали руками, жінки плакали. Степан Демидович згадав про кашкет, стяг його з голови і, несучи в руках, на обидва боки прощався з вікнами. Навпроти вулицею тяг вітер і перебирав посивіле волосся на Степановій голові. Мацюта порівнявся із своєю хатою. Став проти вікон. Шибки були порожні. „Попрощатися б, де ж вона?“ І хрипло, розпачливо крикнув:

— Параско!..

У дворі зойкнула жінка. Той крик — ніби ніж у серце Степанові Демидовичу. Він рвонувся до оселі. Наперед йому вилетів офіцер.

— Назад!

З воріт вибігла Параска. Кинулась до Степана Демидовича.

— Назад! — крикнув офіцер і махнув нагаєм.

Жінка впала. Офіцер натиснув стремена. Кінь ударив грудьми Мацюту. Степан Демидович позадував вулицею. Загін вирівнявся за ним.

Параска підвелася з піску і побігла слідом.

— Степаночку, тебе ж убивати ведуть! Степа-а-ночку!..

Жінка заломила руки. Із хат побігли жінки, діти, приєднувалися до Параски. Степан Демидович оглядався, але вже не чув тих криків. Він скам'янів і механічно переступав ногами. Офіцер наїздив конем, Степан Демидович сторонився від коня і механічно спотикався у коліях.

В кінці села вся вулиця заповнилась жінками і дітьми. Над околицею повисли одчайдушні крики.

— Рятуйте Степана, людоньки, рятуйте! — Параска кинулась до загону. За нею посунув весь натовп. Жінки забігали наперед вершників, припадали до стремени, благали. Коні відступали від натиску жінок, толочили коноплі. Вершники, зціпивши зуби, чекали команди. Офіцер пересмикнувся, звівся на стремена.

— Ей, ви, слухайте! Пустимо Мацюту на волю, коли покажете нам точне місцеперебування Черняка! Ну, хто поведе? Виходь!..

На околиці враз залягла тиша. Лише вітер шелестів у коноплях. Повести до Трьох границь? Щоб німці і гайдамаки постріляли партизанів — їхніх чоловіків і синів?.. Жінки підозріло оглядали одна одну. Шукали очима багатіїв, але їх тут не було. Поволі опускали очі в землю і не рушали з місця.

Степан Демидович рвучко зірвав кілька стеблин плосконі і скочив на придорожний пень. Понюхав обірвані листочки, потер на долоні, ще понюхав. Замахав руками.

— Не смієте! Жінки, не смієте!.. Наглядайте, щоб хоч куркулі не повели, Дворецький, Чабак...

Притулив до Обличчя стебла, затягся олійним запахом конопель і тихо-тихо прошепотів:

— Плоскінь час брати...

Офіцер на коні підлетів до пня. В повітрі свиснув нагай, і Степан Демидович посунувся на землю.

— За що?.. — скрикнули жінки.

— В нагай!

Вершники кинулись на беззахисних жінок і дітей. Коні насідали суцільною лінією. Свистіли нагай, удари падали на плечі, голови, руки. Жінки і діти падали в коноплі, через них перелітали коні, щоб настигти передніх...

... На вулиці хтось передав команду повернутися. Загін галопом помчав до пня, біля якого сидів Мацюта і чатував офіцер.

— Вставай!

— Куди?

— Розстріляємо біля лісу, щоб партизани бачили твою смерть!

Степан Демидович підвівся, сполосований, в крові, підібрав стебла плоскові і почвалав дорогою...

— Вершник мчить! — крикнув гайдамака, що трусився на коні в задніх рядах. Офіцер оглянувся. Навпростець від села, картоплями і гречками, мчав вершник. Гайдамака не давав команди зупинитись — вершник дожене. Ось він звернув на дорогу і тепер галопом мчить сюди. На коноплі вітер кладе клубки пилюки. Офіцер, обернувшись у сідлі, підніс до очей бінокль. У передніх рядах помітили — під біноклем майнула посмішка. Через кілька хвилин вершник вилетів наперед загону. Він незграбно сидів на коні. Його руда борода горіла на сонці. Перекинув з правої руки в ліву гвинтівку і витер товсті губи. Офіцер запитливо дивився йому у вічі.

— Я поведу вас до партизанів!

Степан Демидович здригнувся. Зупинився перед конем Дворецького. Підніс кулаки.

— Будь ти проклятий, Іуда!

Офіцер ударив Мацюту, Федір зареготав.

— А там Параска ледве рачки додому полізла.

— Недовго питимеш людську кров, Федоре!

— Жити буду, як і жив! Он скільки в мене охоронників! Хто посміє виступити проти них? Може, твої партизани? Як руді миші, в ліс поховалися! Вилavimo!

Загін повернув на шлях до економії. На гони від дороги зеленів ліс — Три границі. По обидва боки шляху густою стіною стояли коноплі. Між коноплями лежала галявина, засіяна гречкою.

— Сюди!

Загін півколом повернув на гречку. Дворецький несамохіть оглядався на ліс: підозрілий він якийсь, де він ховає парти-

занів? Один момент йому здалося, ніби між кущами ліщини швидко пробігла людина, навіть ніби щось блиснуло на сонці. Але хоч скільки він придивлявся до гушавини, нічого не помітив. Ліс стояв мовчазний і німий. Заспокоєний Федір погнав коня за вершниками, але зупинив його осторонь загону. Слідкував за офіцером, і час від часу оглядався на кущі ліщини. Тим часом офіцер вишикував загін півколом. Степан Демидович стояв посередині галявини, по коліна в гречці. Гречка цвіла, і здавалося, що Мацюта стоїть по коліна в молоці. Сюди не долітав вітер і над галявиною висів густий медяний запах. Від запаху паморочилась голова. Побита спина боліла, труслилися ноги. Стояти було тяжко.. Підлетів офіцер. Кінь копитами вивертав стебла, залишаючи на білій галявині брудні рани.

— Востаннє питаю: покажеш стежки до партизанів?

— Ні!

— Хай же поглянуть твої партизани, як ми розстрілюємо більшовиків! Хай пам'ятають, що з кожним із них буде те саме! Поховались? Чому ж вони тебе, члена комітету, не рятують? Шкура своя дорожча? Ха-ха-ха!..

Дворецький несамохіть оглянувся на ліс. Йому раптом показалося, ніби в одному місці тремтять стебла, ніби хтось лізе в коноплях. Тілом пробіг нервовий дріж. Ще придивився. О, і в другому місці... Швидко, швидко... Вітер грається. Таки вітер. Тьфу!.. Але Федір уже не міг весь час дивитися на розстріл. Він раз-по-раз оглядався на коноплі, і йому знову ввижалося підозріле коливання стеблин. Туго натягнув повіддя, застиг, весь напружений.

— Готуйсь! — крикнув офіцер.

Клацнули затвори. Сухий звук глухо покотився в коноплиниках. Степан Демидович підвів голову. Муляв комір, нічим було дихати. Рвонув гудзики:

— Убивайте! Все одно смерть ваша недалеко!.. А земля буде наша!..

Офіцер високо підняв нагай:

— Взвоо-д...

З конопель пролунав одинокий постріл. Офіцер захитався в сідлі. Кінь шарахнувся вбік і офіцер повис на стременах. Дворецький рвонув свого коня, і він поніс його на шлях. До його ушей долинула коротка команда в коноплях і одностайний залп. Один, другий. Кінь спіткнувся, і Федір упав збоку дороги. Плигнув у коноплі і поплазував на животі. Дорогою тікав гайдамака. Ще один... Німець... Ще кілька пострілів...

І стало тихо. Та Федір не зупинявся. Він не чув утоми. Не помічав, як плутались у ногах коноплі і заважали бігти. Страх гнав його від Трьох границь.

Коли офіцер упав з коня, Степан Демидович розгубився. Хтось крикнув: „Лягай!“ Ледве він встиг упасти в гречку, як над його головою пролунав залп, за ним — другий. Нажахані коні, розкидаючи постріляних вершників, рвонулися в коноплі. Хто залишився живий — чимдуж тікав до села.

— Лови коней! — пролунала команда і Степан Демидович углядив партизанів. Вони підводилися в коноплях і бігли наперейми коням. Коні понеслися в галоп та зразу ж вибилися із сил, бо конопляні стебла плуталися в стременах і намотувалися на ноги, як пута. Першим піймав гайдамацького коня наймолодший Рамусь. Він вибив із стремени ногу вбитого офіцера, скочив у сідло і поїхав допомагати товаришам.

Межею, у високому, збитому набік, кашкеті, ховаючи в кобуру револьвер, до Степана Демидовича підходив Черняк, радісно посміхаючись. Вони міцно обнялися.

— Добре, що наш дозор помітив, як ви виходили з села! — сказав Черняк, подаючи Мацюті німецьку гвинтівку і патронташ.

13

Василина помалу одужувала. Ще довго, ніби уві сні, пригадувалося, як жінки принесли її в хату, обмили, надягли чисту сорочку, бо ніхто не сподівався, що вона виживе. Гуртом таки відходили Василю. Ще довго боліло в грудях, руки були ніби чужі, ноги не слухалися. Ходити Параска вчила, як маленьку. За два тижні сама виходила на подвір'я, а ще за кілька днів грядки в городі полола помаленьку.

Серце за сина, за партизанів боліло. Вістки про себе не подавали ніякої. Чи зберуться вої в одну силу, щоб ударити на німців і гайдамаків? Коли б усім селом та разом чоловікам і жінкам виступити, то від німців і гайдамаків пір'я б полетіло! Та коли б в усіх селах отак виступили, гуртом би землю швидко очистили від цієї погані!.. І Василюна вірила, що швидко прийде той час, коли вороги накивають п'ятами.

Бачила вона, як вели на розстріл Степана Демидовича, і собі кинулася на вулицю, та далеко бігти не змогла, ноги зрадили. Довго билася в сльозах біля воріт, та так і до хати посунулася. Чула розрізнені постріли під лісом і здригалася. Чекала Параску. Як її втішати, які їй слова казати, щоб до серця пристали? Знає Василюна, як гірко без чоловіка жити, самій довелось, на війні загинув у перших боях. Думала Василюна і чекала Параску, а вона чомусь не йде. Може заслабла з горя? Піти самій провідати.

Василюна накинула на плечі хустку і вийшла за ворота. Глянула на село і обімліла. Вулицею гасали вершники, на околицю бігли патрулі. Біля німецького штабу, у колі німців

і гайдамаків, стояв Дворецький і щось розповідав. Слів не чути, тільки видно, як руками розмахує. „Щось трапилось?“ — подумала жінка і ступила від воріт. Раптом почувся стукіт у надвірне вікно її хати. Хтось тихо гукав:

— Василю, Василю!

Вона оглянула вулицю і повернулася на своє подвір'я. Їй назустріч від призьби кинулась Параска, вхопила Василю за руку і потягла за повітку. Обняла, обсипала поцілунками, потім не витримала і заридала. Василина ніжно пестила її, умовляла:

— За народ Степан постраждав. Його смерті народ не забуде!..

— Живий він!.. Живий мій Степан! З партизанами тепер...

Василина підвела її голову і заглянула у вічі. Погане передчуття враз закралося в серце. Але Параска дивилася на неї ясними очима, повними сліз радості. Василина важко перевела дух, усміхнулася і приголубила подругу.

— Як ти мене налякала... Як же сталося?

— Партизани напали на гайдамаків у коноплях і геть чисто всіх постріляли. Дворецький утік та ще один німець і гайдамака. А їхало ж їх душ тридцять!..

— Звідки ж ти знаєш про це?

— Постріли чула — об землю билась на вулиці. Так під ворітьми й лежала... А тоді хтось як закричить. Аж то гайдамака летить на коні, простоволосий, без зброї, і кричить: „Рятуйтеся, партизани наступають!“ Його враз оточили гайдамаки, німці, а він, мабуть, з переляку, одне кричить: „Рятуйтеся, бо того більшовика партизани звільнили, а наших постріляли!“ — Його враз до штабу. А я в двір, припала до ліси, аж бачу ще німець промчав на коні та той рудий чорт пробіг вулицею... Так я городами до тебе.

Жінки знову обнялися...

Параска залишилася ночувати в подруги, бо боялася, що вночі прийдуть гайдамаки і будуть знущатися над нею за Степана. Жінки постелилися на полу й лягали спати, близьенько одна до одної. До пізньої ночі шепотіли про життя Вороб'ївки та так і поснули.

Параска спала сторожко, часто прокидалася, їй вчувалися викрики гайдамаків, брязкіт зброї. Прислухавшись до тиші в хаті, вона знову дрімала. Десь опівночі Палажчине вухо почуло тихеньке, вкрадливе шкрябання у вікно над головою. Схопилася і, налякана, застигла на полу, кутаючись у ряднину. Шкрябання повторилось. Торкнула Василинине плече, прошепотіла, схилившись до її голови:

— Хтось стукає...

— Га?.. Де?.. Що?.. — скрикнула Василина спросоння. Параска поклала палець їй на уста.

— Тс-с-с...

Знову шкрябнуло. Тепер уже ясно було чути, як чийсь па-
лець обережно вистукував у шибку. Коли б ворог, він би
стукав так, що хата дрижала б. Значить, свій. Василина на-
хилилась до шибки. В темряві було видно тільки руку, що
упиралась пальцями в раму. Василина стукнула собі пальцем.

— Хто?

Але невідомий не показувався. Він тільки постукав, хо-
ваючись за стіною, в куці бузку. Мабуть, просить вийти?
Жінки порадилися і Василина попрямувала до дверей. Па-
раска пішла слідом, боючись за подругу. Жінки боязко про-
чинили двері на задвірок. Чорнів вишник—такий знайомий
і тепер такий страшний. Жінки застигли в дверях.

— Мамо!—ледве вловила Василина шепіт.

Побігла до вишника.

— Синоч!

Ілля міцно обняв матір. Підбігла Параска, тисла руку.

— Степан... як Степан?..—затремтіла жінка.

— З нами в лісі...

— В хату...—потягла мати сина.

— Не можна! Я по ділу до вас від Тимофія Вікторовича.
Мене чекають товариші, вартують у кінці города.—Він при-
слухався і присів у темряві навкарачки. Жінки зробили теж
саме. Ілля нахилився до матері і швидко зашепотів:

— Треба таке діло зробити. Ви, мамо, і ви, тітко Параско,
підете вранці по хатах, до бідніших, і скажете, як тільки Чер-
няк почне наступ на Вороб'ївку, щоб старе й мале було го-
тове. Хай гострять сокири. Може в кого й зброя є. Ми уда-
римо з поля, а ви з села, так і знищимо весь німецько-гай-
дамацький загін. За все віддячимо...

— Коли б ви тільки сигнал подали, селяни—біднота й за-
раз готові виступити. Уже ж натерпілися, далі нікуди!—про-
шепотіла схвильована Параска.

— Все зробимо, Ілляша! Так і скажи Тимофієві Вікто-
ровичу!

Ілля поцілував матір, потис руку Парасці, сказав: „Дядь-
кові Степанові привіт передам“, і потонув між грядками.

Ранок 13 серпня видався похмурий. Густий туман плавав
у перелісках, оповив коноплища і сховав Вороб'ївку.

„Сама природа нам допомагає“,—жартома думав Черняк,
літаючи на коні від одного взводу до другого. Взводи висту-
пали тихо, без команди, без пісень, без вигуків. Накази пере-
давалися шепотом. План наступу в кожній деталі був відомий
усім командирам.

Першим вийшов із Трьох границь піхотний взвод Михайла Усенка. Він мав наказ — розташуватися праворуч Вороб'івки, під лісистим пагорбом. Туди ж, слідом за Усенком, Хлопенюк повів свою артилерію. Другий взвод пішов навпростець до села, третій і четвертий — ліворуч залягли у коноплях. Кавалерійський ескадрон Черняк вишикував на головній дорозі, що з'єднувала Новгород-Сіверськ і Вороб'івку. Село було в кільці. Десь у тумані на околицях працювала розвідка. Вона час від часу доносила, що ворога близько нема. Черняк передавав наказ, і взводи цепом підтягувалися ближче до околиць. Під самим селом із конопель вирнув Степан Демидович. Підбіг до Черняка.

— Німецька артилерія — в кінці села, під Кам'яною горою! Дві гармати і чоловіка п'ятнадцять прислуги!

Черняк покликав Рамуся:

— Передати Хлопенюку: після сигналу — вивести з ладу ворожу артилерію!

Рамусь потонув у тумані.

Над Трьома границями виплило сонце. З півночі потяг вітер. Туман захитався хвилями, знявся й поплив над коноплями кудись у ліси. Зовсім близько вирнув хрест на церкві і заблищав позолотою. Невдовзі вирізьбились дерева, потім покрівлі хат, відкрилася вулиця...

Вулицею промчав вершник. Ще один. Притамовуючи хвилювання, Черняк високо підняв руку з револьвером. Він подасть сигнал до бою з ворогом.

Сухий звук пострілу розтанув у коноплях.

За пагорбом гримнула гармата. Під ногами здвигнулась земля. Коноплі шелестіли від бігу людей і коней.

— Сме-е-е-рть во-о-о-р-о-гу-у!..

— Сме-е-е-рть!..

Зачастили кулемети. Коноплями взводи побігли на вулиці... Попереду, на вороному коні, піднісши високо шаблю, мчав Тимофій Вікторович. Його очі іскрили, обличчя палало збудженим вогнем...

Офіцер зібгав ногами простирало. Зуби дрібно мимоволі вистукували, руки не знаходили френча. В одній білизні кинувся до вікна. Будинок здригався від ударів гармат. Розчинив вікно. У кімнату увірвалося свіже повітря і веселі переспіви кулеметів за селом. Відчув холод, зуби вибивали частіше. Силоміць стулив щелепи. Нарешті, зміг ворушитися, думати. У вічі впала одіж. Рвонув до себе галіфе.

В двері постукали.

— Увійдіть!

Вскочив блідий, переляканий ординарець:

— Пане офіцер, більшовики наступають!..

— Струнко!

Ординарець ударив каблуками і завмер.

— Говори!

— Пане офіцер, все село оточене більшовиками! Кілька полків! Наступають з артилерією, піхотою, кіннотою!.. Чуєте?.. — За селом чутише строчили кулемети. Офіцер не слухав. Туго перев'язався пояском і вискочив у другу кімнату. Схопив трубку польового телефону.

— Алльо!.. — Ще раз гукнув. Телефон мовчав. — Артилерія не відповідає! Чому?.. — раптом скрикнув офіцер, перекосивши обличчя і ударив ординарця.

— Не можу знати!

— А-а... Коня!

Офіцер побіг на ганок. Плигнув у сідло. Кінь виніс на вулицю. Із школи вибігали солдати і шикувалися на майдані. У вуличках метушилися гайдамаки. Офіцер згадав, що більшість солдатів розквартировані в хатах.

— Сурмити збір!

Тривожно завилала сурма. Звуки її потонули в гуркоті пострілів. Враз на вулиці застрочив кулемет. Над головами зашвирили кулі. Із вікон посипалось скло.

— Праворуч, на коноплища! — скомандував офіцер. Німці сипнули вуличкою на поле. Кінь рвонувся за солдатами. Офіцер натяг повіддя. Кінь закрутився на місці. Офіцер глянув вздовж вулиці і побілів. З одної хати вибіг капрал. За ним вискочила жінка з кочергою. Розмахнулась і ударила щосили. Капрал розтягся в піску. Офіцер вихопив револьвер і натиснув шпори. Кінь рвонув до хати.

— Бий!.. Би-и-й!.. — закричала жінка і підняла кочергу над головою, Офіцер на ходу вистрелив. Куля не влучила.

— Бий гайдамаків!..

Забовкав дзвін, тривожно, клично.

У офіцера за спину посипались мурашки. Звівся на стременах, повернув коня назад до вулички на поле. З хат вибігали жінки, діти, діди. Вибігали з кочергами, вилами, штилями.

— Бий-й!..

Ізза майдану вибігло кілька німців і гайдамаків, без шапок, без зброї. Угляділи офіцера. Кинулись до нього. За ними бігли жінки. Передня високо несла залізний заступ.

— Параско, переймай!..

— Переймаю, Василюк! — почувся голос збоку.

— Рубай їх, бий!..

Офіцер закружляв у колі. Рвонувся вздовж вулиці. Ізза рогу вилетів загін вершників. Виблискувала шабля. Офіцер здригнувся і повернув назад. Шлях перетяли жінки. Вистре-

лив навмання вдруге. Над головою блиснув гострієм заступ і кінь понісся без офіцера.

Бурею влетіли на майдан партизани.

Високо на стременах звівся Черняк:

— Шукайте в дворах!.. Передати Усенку: наступати на коноплища! Напрямок: Костобобрів!

Рамусь помчав у західний кінець села. Черняк махнув шаблею, і загін понісся вуличкою на коноплища. Вилетів на пагорб за селом. На пагорб полив дощ куль. Хтось упав з коня.

— Назад!.. Чекати під пагорбом. Зв'язківці!

Підлетів вершник.

— Передати наказ артилерії: обстрілювати шлях на Костобобрів!

Зв'язківець помчав через село навпростець...

Завили кулемети збоку. Зачастили гвинтівки. Наступав Усенко. Постріли глухою луною перекочувалися в коноплях. Борог відповідав кволо, неорганізовано. Від крайніх хат відділилось троє партизанів з кулеметом. Черняк наказав подати кулемет на пагорб. Через п'ять хвилин кулеметники лежали під кущем глоду... Від натиску Усенка німці й гайдамаки зірвались, простуючи до шляху на Костобобрів. Зачастив кулемет під глодом.

Ворог тікав, не зупиняючись. Десь спід Буди вирвався загін гайдамаків.

— Пора! — Черняк махнув шаблею.

Партизани вилетіли із засідки і галопом помчали в поле. Гайдамаки тікали, розсипавшись по полю.

— На - д - дай! — Черняк мчав у голові загону через коноплі, проса, ячменища. Гайдамаки не встигали за своїм офіцером. Відставали.

— Не втечете, гади!

Кінь мчав ще дужче. Черняк натискував шпори... І раптом він пізнав крайнього. Руде волосся горіло на сонці.

— Не втечеш, Іудо!

Черняк настигав. Перед ним була зігнута спина Дворецького. Ось він враз звернув до Буди. Перед ним виростали густі кущі. Тимофій Вікторович ударив шпорою коня в бік. Кінь помчав напереріз. Дворецький швидко наближався до кущів. Раптом звідти вилетів йому назустріч вершник. Утікач крутнув коня назад, але було вже пізно. Вершники настигали. Федір плигнув з коня, упав на землю і вистрелив з гвинтівки назустріч Черняку. Тимофій Вікторович і Рамусь підлетіли разом.

— Веди до села! — Черняк крутнувся і помчав за пагорбок... Ворог був вибитий і розсіяний...

...В село входили взводи. Їм назустріч вибігали жінки, діти,

старики. Всі зупинилися на околиці, оглядаючи Дворецького. Чекали Черняка, який розставляв дозори. Він примчав, помолоділий, гарячий.

— Поздоровляю з перемогою!

— Спасибі!..

— Тебе поздоровляємо!

— Кажіть, хто що має до Дворецького! Ставай, Іудо, перед своїм селом!

Федір став обличчям до народу. На ньому висіло шмаття обідраного одягу. В рудій бороді заплуталися стебла соломи, налипло багно. Підійшов Степан Демидович, сперся на гвинтівку. Показуючи пальцем Дворецькому в груди, хрипким голосом видавив:

— Продав село німцям і гайдакама! Виказав революційний комітет!

Підійшла дружина Кучерявого — маленька, змучена, з дитиною на руках. Підняла дитину над головою:

— Синоку, він твого батька виказав! Його німці живого закопали в землю! — Упала і забила, як пташка, в чийхось руках.

Метнулися жінки:

— Нашу худобу німцям віддав!

Підступив весь натовп:

— Смерть йому!..

— Смерть!..

Дворецький відступив, коліна затрусилися. Упав перед селом, поклонився в сиру землю:

— Лю-до-донь-ки, життя даруйте... Життя! Добро заберіть... Життя залиште!.. Людоньки!.. — він знову уклонився селу.

— Паскуда!.. І вмерти як слід не можеш! — Степан Демидович взяв його за руку. — Ходім, село наказує! — Федір підвівся, жалюгідний, потворний, з обвислими губами.

Степан Демидович повів його до рівчака...

15

Заходив вечір. Сонячний промінь ще осявав червоний прапор на школі, але на вулицях лягли довгі тіні. З поля потягло прохолодою.

До школи примчав вершник. Кинув повіддя на руки якось хлопчикові і побіг на ганок. Глянув на розмальований чорнилом великий шматок паперу: „Штаб Новгород-Сіверського Радянського Партизанського полку“ — і кинувся в кімнату. Черняк з командирами сидів над картою. Тимофій Вікторович олівцем робив помітки. Вершник підскочив до стола:

— Ідуть...

В кімнаті враз стало тихо. У розбиту кулею шибку тяг вітер і коливав сизі пелени тютюнового диму. Хтось кашлянув. За селом стрельнула гармата. Снаряд прошумів у повітрі і вибухнув у селі.

Тимофій Вікторович скочив на ноги:

— Командири, по місцях! Додержуватися наміченого плану! Ворога зустріти на околиці!

Кімната спорожня.

Черняк примчав на околицю. Вилетів на пагорб над Костобобрівським шляхом. Підніс до очей бінокль. У скелях вирізьбилось поле, почорнілий шлях з одинокими вербами. Далеко між деревами мчала кіннота ворога. З обох боків шляху перебігали загони, впереміжку сірі з синіми. Застрочив кулемет. Стих. Важко стрельнула гармата. Снаряд просвистів над головою і впав у селі. Вгору стрибнув клубок диму. Ворожої артилерії не видно зза горба. Знову застрочив кулемет. Кулі збили куряву під ногами коня. Тимофій Вікторович з'їхав з пагорба.

Попід селом залягали бійці Новгород-Сіверського полку, поповненого сьогодні партизанами з Вороб'ївки, Буди, Очкіна.

— Стріляти лише за командою!— Наказ Черняка швидко побіг рядами бійців.

Сонце повисло над лісами, от-от сховається. Над коноплями шугали сполохані табунці горобців. Сколихнулося повітря, вдруге, втретє. Снаряди упали в рівчаку.

— Поминають Дворецького!— Хтось зареготав. Його не підтримали.

— Та - та - та ...

— Ту - ту - ту ...

Перегукнулися ворожі кулемети. Відповіді не було. Стихли.

Бійці підводились на коліна, щоб побачити ворога. Він не показувався. Черняк сплигнув з коня і, зігнувшись, поліз на пагорб. Ряди німців і гайдамаків уже видно без бінокля. Почалась перебіжка. Сині жупани різко виділяються на фоні ячменю.

— Го - о - ту - йсь!..

Черняк скочив у сідло. Кінь помчав околицею, понад рядами бійців.

— Не виватися! Бити по живих мішенях!

— По живих мішенях ...

Сонце сховалося за ліс. Німці і гайдамаки перебігали ближче до села. Відстань швидко скорочувалась. Кулеметники нервувались, ловлячи на мушку ряди сірих гімнастерок і синіх жупанів. Ще ближче ...

— По ворогу ...

— Плі!

Залп. Другий. Ворог припав до землі. З обох боків завили

кулемети — жадібно, швидко, ковтаючи звуки. Частішали гарматні постріли. Німецькі снаряди падали в селі, новгород-сіверців — у полі, викидаючи в повітря конопляні стебла, землю, шмаття сірих шинелей і синіх жупанів. Осколки різали повітря, обчухрюючи дерева, шукаючи жертв... В повітрі повисли прокльони і стогін...

Сутеніло. Постріли спалахували ламаною лінією. Ворог напосідав. Новгород-сіверці не покидали позицій...

Раптом сутінки розповзалися. Високо в небі полихало полум'я. Горіла клуня. Снаряди падали у вогонь і викидали стовбури іскор, віхті, головешки. Спалахували сусідні покрівлі, і над селом піднялася страшна заграва. Вітер покотив вогонь вздовж вулиці. Бовкав дзвін, тривожно, моторошно. Пожежа освітила околицю. Новгород-сіверці були перед ворогом, як на долоні. Кулемети видовбували бійців у засідках. Черняк наказав своїй кінноті сховатися в тил.

Триматися вже не можна було.

— Відступати обличчям до ворога! Напрямок — Три гра-
ниці!

Бійці знялися з позицій і один за одним пішли круг села. Взвод Усенка прикривав відхід.

— Підготувати артилерію до відступу! — Вершник помчав завулками передати наказ Черняка...

За селом до бійців приєднувалися жінки і діти. Вони бігли по стерні, несучи в руках вихоплений з вогню убогий скарб. Через коноплі, навпростець до лісу, неслися коні. Ревла худоба, скрипіли вози. Над полем повисли крики, прокльони. Кволі просили допомоги. Жінки оглядалися на село, що горіло одним величезним багаттям, і обливалися слізьми. В селі падали снаряди і високо в небо розкидали вогненні хвости, розтрушували їх над полем. Вітер гнав густий дим. Лише самотня церква височіла на пагорбі.

Вороб'ївка потонула у вогняному морі. Хтось, принісши себе в жертву вогню, бив і бив на сполох...

Дозорець різко і протяжно свиснув. В лісу довго котилася луна.

З кущів вирнув Рамусь, обвітрений, в'юнкий і бистрий.

— Скажи Черняку: на Десні моторний човен!

Рамусь зник.

На берег вийшов Тимофій Вікторович — блідий, схудлий. Глянув у бінокль на верхів'я Десни, закрокував у задумі по кручі. Човен описав коло і пристав до берега. Черняк мовчки подав руку Свиридову, допомагаючи йому виплигнути на землю. Помітив: Свиридов зосереджений, замислений. Пішли берегом.

— Вороб'ївку німці спалили до щенту.

— Знаю...— Свиридов помовчав. Подивився пильно розумними сірими очима на Черняка і спитав:— Скажи, як ішла операція?

Тимофій Вікторович розповів докладно.

— Жінки і діти мучать мене. Куди їх?— Черняк взяв Свиридова за руку, зупинився.— Жінок і дітей не поведеш у бій. Скажи: куди їх?

Свиридов обняв Тимофія Вікторовича за плечі. Підвів на край кручі. Підніс руку і показав у простір на той бік Десни. Там, за повитими синьою млою, березовими перелісками, в сонячному саяві виднілося село. Російське село. Там над виконкомом гордо майорить червоний прапор. Люди збирають хліб на панській землі. Там—воля.

— Туди?— спитав Черняк.

— Так, туди! Їх приймуть по-братському! Я знаю. Поїду з твоєю делегацією, і сьогодні ж почнемо переправу. Та не тільки за цим я приїхав сюди, Тимофій! Слухай... Готується загальний наступ на окупантів. У Янполі—Боженко з таращанцями, пробилися сюди з Київщини. В Унечі—Щорс із богунцями. Ти—всередині, між ними. Негайно налагоджуй особистий зв'язок з богунцями і таращанцями. Дії проти ворога повинні бути спільними.

Вони докладно обговорили спосіб зв'язку з Щорсом і Боженком. Через пів години моторний човен з Свиридовим і делегацією вороб'ївців поплив до російського села...

Опівдні почалась переправа жінок і дітей на той берег, за „демаркаційну зону“. На кручі прощалися жінки з чоловіками, діти—з батьками.

— Тимофію Вікторовичу, дозвольте нам залишитися в полку!

Перед командиром стояли, побравшись за руки, Василина і Параска. Обидві рішучі, благально дивилися на Черняка.— Ми в поході за сестер будемо.

Черняк подумав. Їхне все в полку, в одній—син, у другій—чоловік. Погодився.

17

Вітер і дощ точили матірку. Над збитими коноплицями літали зграї пташок, збираючись у подорож на південь. Жовкли берези на узліссі. Над полями кружляло дубове листя.

Наставала осінь...

Полк лісами, попід „демаркаційною зоною“, ішов на з'єднання з богунцями.

На стоянках Тимофій Вікторович діставав карту, показував командирам напрямок, перевіряв бійців, вислав дозори...

Одного ранку докотилися удари гармат. Полк притишив ходу.

Мовчазно стояв ліс, мовчали, прислухаючись, бійці. Де? Хто б'ється?.. Черняк знову виймав карту. До Унечі — пів дня ходи, напрямом — північ. Гарматні постріли — на північ-захід від новгород-сіверців. Щорс почав наступ?..

Зібралася рада командирів. Вирішили: вислати вперед дві розвідки, полку бути напоготові.

Першу розвідку повів Рамусь, другу — Мацюта. Полк похідним порядком проходив під височезними мовчазними соснами...

За півдесятка кроків незнайомий вершник приклав руку до кашкета і зупинив коня. Поруч нього — Рамусь. Черняк порівнявся з ними.

— Ви... — хотів спитати вершник.

— Новгород-сіверський Радянський партизанський полк. Вершник подав Черняку пакет.

— Від командира Богунського Радянського полку товариша Щорса.

Черняк розірвав конверт. Полк стояв на лісовій дорозі, ховаючись у вечірню млу. Накрапав дощ. Високо над соснами пролітав вітер. Люди підтягалися до свого командира. Раптом Тимофій Вікторович звільнив ноги із стремен і став на сідло.

— Новгород-сіверський Радянський, слухай! Богунці вибили німців і гайдамаків із Робчика!.. — Схвильований шелест пробіг рядами бійців. — Сьогодні богунці захопили Клинци! Наступають на Стародуб і Новозибків... Полк, слухай мій наказ: вперед, до Стародуба, на допомогу богунцям!.. Ши-и-куйсь!

— Єсть на Стародуб!.. — гукнули ряди новгород-сіверців і ліс підтримав:

— Єсть на Стародуб!

— Кро-о-ком, руш!

18

Туман піднявся над землею і розтанув у просторі. Тоді перед полками вималювалося місто. Воно лежало внизу, оповите пожовклими садами. На залізничній станції височіли тополі, дим з паровозів злітав до верхів'я. Місто, здавалося, ще не прокинулося від ранішнього солодкого сну.

Новгород-сіверці займали лівий фланг. Командири вели свої частини до залізниці, обираючи зручні позиції. Черняк із узлісся зорив за залізничною станцією, видавав накази, чекав початку наступу богунців. Новгород-сіверський полк сьогодні мусить показати себе в бою. Полк давно рветься в бій. І ось настав цей момент.

Глухо, десь праворуч міста, гримнула гармата. Снаряд сколихнув вогке ранішнє повітря і впав, мабуть, на околиці. Застрочив кулемет, другий, третій. То Щорс почав наступ.

Новгород-сіверцям видно, як заворушилися міські околиці. Під садами пихкали біленькі димки. До узлісся докочувалася луна роздріблених залпів. Над містом вибухали шрапнелльні снаряди.

Новгород-сіверці не могли влєжати, вони пересовувалися з місця на місце, схоплювалися на коліна, але команди до наступу не було. Черняк зводився в стремєнах і оглядав у бінокль вокзал. Йому видно, як німецькі і гайдамацькі частини перешикуються, щоб зустріти наступ богунців. Ворог не знає про близьку присутність новгород-сіверців і їхнього наступу не чекає. Гармати з ворожого бронепоезда шукали богунців.

— Тепер пора! — Черняк вистрелив з револьвера. Новгород-сіверці знялися і довгим цепом побігли до вокзалу... Перед бійцями ясніше виділяються сади, привокзальні будинки, а ворог не зустрічає їх. Добігли до залізниці. Побігли до насипу. Сполохано завив кулемет на вокзалі.

— Ля-я-гай!..

Припали до землі. Над головами виспівували кулі. Під купою старих шпал примостився кулемет новгород-сіверців і став перегукуватися з німецьким. Ізза будинку вокзалу вибігла частина синьожупанників. Кулемет застрочив швидше. Синьожупанники розсипалися, на пероні впало кілька гайдамаків.

— Вперед! — Черняк, із карабіном у руках, зігнувшись, попід відкосом побіг до пристанційних будівель. За ним ринули бійці. Ворожий кулемет з бронепоезда густо поливав полотно, але кулі шуміли над відкосом. На дорозі виріс довгий пакгауз. Відстань до нього відкрита.

— Лягай! — Знову новгород-сіверці припали до землі, щоб хвилинку перепочити.

— Вперед, на животах! — Тимофій Вікторович швидко попід рейками поповз до пакгауза. Ворожий кулемет захлинався. Але новгород-сіверці повзли швидко, обганяючи один одного. Ще хвилина — бійці звелися на ноги і побігли до пакгауза. Будівля прикривала їх від ворожих куль.

— Приготовсь! — скомандував Черняк і відв'язав від пояска ручну бомбу. Вискочив за протилежний ріг пакгауза. Бронепоезд поволі відходив від вокзалу. Тимофій Вікторович розмахнувся щосили і кинув бомбу. В небо підскочив стовп диму і піску. Бронепоезд поспішав від вокзалу. Бомба не долетіла.

— Хто? — гримнув командир.

Вискочило кілька бійців.

— Кидати наперед!

Бомба впала на коліях перед бронепоездом. Рейки покорибилися. Бронепоезд з'їхав на них і загарчав колесами по шпалах. Друга бомба впала під бронепоездом. Безпорадно застрочив кулемет, кудись у простір стрельнула гармата. Ще одна бомба впала під бронепоезд...

Двері у вагоні відсунулись і над бронепоїздом звився білий прапор — офіцерська хусточка на багнеті.

— Виходь!..

На землю виплигували німецькі солдати. Вони високо піднімали руки над головами. За солдатами виплигнули два офіцери.

— Обеззброїти! Тримати під вартою!.. Коня!

Черняку підвели коня. Він скочив у сідло.

— За мною!

Загін побіг повз вокзал у місто. Ізза пристанційного скверу застрочив кулемет. З рук Тимофія Вікторовича випала шабля. Він хитнувся в сідлі. В рядах новгород-сіверців хтось сполохано скрикнув. Але Черняк уже біг, спішений, гнівний і рішучий. Він притискував праву руку до грудей. На гімнастерці розплавалася червоно-чорна пляма.

— Бий гайдамацьку погань! — Командир новгород-сіверців показав на сквер лівою рукою. Розмахуючи револьвером, він кинувся до огорожі. Бійці перестрибували паркан. Частина їх оббігла сквер понад полотном залізниці і вдарила на гайдамаків збоку. Кулемети перехрестили кулями пристанційний садок. На допомогу тим, що засіли у сквері, ізза рогу вилетів кінний загін гайдамаків. Офіцер високо здійняв над головою блискучу шаблю. Його кінь летів на Черняка. Ось-ось гостра шабля впаде на голову командира новгород-сіверців. Тимофій Вікторович раптом припав на коліно і вистрелив з лівої руки. Офіцер упав коневі на гриву. Шабля брязнула об землю... Рамусь кинув бомбу в гущу вершників. На землю полетіли папахи з китицями, повалилися коні, посипалось скло із вікон.

— Бий запроданців-гайдамаків!

— Бий!..

— Ура-а-а!..

Вибитий ворог ховався в завулках. Новгород-сіверці на спинах утікачів входили в місто. Бійці гнали гуртки полонених німців і гайдамаків. Назустріч на міський майдан зганяли полонених богунці. Перед полками по майдану проїздив на вороному коні Щорс, у шкірянці, з великими шоферськими окулярами над козирком.

Черняку знов підвели коня. Він скочив у сідло і помчав до Щорса. Вони зустрілися посеред майдану. Перехилившись у сідлах, міцно обнялись і поцілувались.

Обидва полки гукали „ура“. Вигуки переможців лунали над містом. Із вулиць і завулків на майдан поспішали робітники, молодь, діти...

... Увечері Перша Українська Радянська дивізія виступила в дальший похід, що уславив її навіки.

А. Шиян

ОЙ, ТИ, ПОЛЕ, ПОЛЕ...

(Оповідання)

Тріснула гілочка, майнув пухнастий хвіст білки — і вже помітно її серед рясного гілля. Десь вистукує в кору барвистий дятел. Прошмигнув через лісову дорогу чорний дрізд, зник у гушавині. Крізь просвіти дерев пробивається сонячний промінь. То впаде він на стовбур берези, то ляже світлою смугою на мохнату кору дуба, то вкриє візерунками ясен і помережить під ним високу й густу кропиву.

Здалеку лине пісня. Не розібрати слів, але сумний мотив її пливе над притишеним лісом. Туга невимовна й важка звучить у цій пісні. Лісова дорога порожня. Стоїть над колією прим'ятий колесами полинь. Пісня стає дедалі виразнішою.

... Ой, да двох синочків родила,
В Дунай - річку однесла,
Ой, ти, тихий Дунай,
Моїх діток доглядай.
Ти, гнучкая лоза,
Промивай дітям глаза ...

З перехресної просіки на дорогу звертає пара ситих коней, запряжених в гарбу. На сіні лежить чоловік у старій шинелі, солдатській шапці, в стоптаних чоботях, з покривленими за каблуками. Зачеплені за кілок віжки майже черкають землю. Ідуть коні повільно, а чоловік, обіпершись спиною в полу-драбки, співає вже іншу пісню, таку ж сумну:

Ой, ти, кропива, ти зелененькая,
Та все поле позазелювала.

Дивиться чоловік у небо. Пливуть над головою білі хмаринки. Тихо стоять рясні крони дерев, падає з них пожовкле листя. Не добрати: чи пісня стривожила людину, а чи спогади важкі здавили їй серце, — тільки заблищали очі сльозою, за-бринів голос іще жалібніше.

Упав жолудь на руку. Обірвалася пісня. Підвівся чоловік на гарбі, озирнувся на всі боки — ніде ні душі. Несподівано прорвався на дорогу легенький вітер, залопотіла осичина, за-

шуміли дуби, захиталися кучеряві клени і закружляло листя з них метелицею. Та це тільки хвилька вітряна. Налетіла — й нема. І знову все заспокоїлось, застигло, як і раніше.

Чоловік витяг з торбинки шматок черствого хліба, і, спивши коней, пішов під грушу-лісівку. Густо лежало під нею червоне листя, а на ньому де-не-де чорніли спілі грушки. Назбирав дві жмені, кілька з'їв з хлібом, а то поклав у кишеню — гостинця привезе дитині. Натягнув чоловік віжки, і коні помчали ристю. Мигтіли стовбури дубів, кленів, осик; виблискували білобокі берези й зникали з очей. Уже світлішою ставала дорога. Поміж стовбурами з'являлися просвіти. Скоро ліс залишився позаду, а перед очима лягли болота з осоками та очеретами, тихі плеса озер. Кружляв над ними хижак-шуліка, вишукуючи для себе здобич. Ось несподівано знялися дикі качки, замелькали в повітрі крильця, і згодом заховали качок густі очерети дальнього озера. Чоловік підганяє коней батіжком, — і через якусь годину вже в селі, звернув до двору. Не встиг зскочити з гарби, як хазяїн сам відчинив ворота.

— Одвіз, Петре? — запитав Зосим Мурза свого наймита.

— Одвіз. А це вам передали за пшеницю.

Наймит витяг з шапки гроші, віддав їх господареві.

— Ну, розпрягай же та в хату зайди — поговорити треба. Переказував мені один чоловік, що горбівчани до нас збираються прийти. Не чув?

— Говорив мені про це ваш кум. Та що ж, хай приходять.

— На чорта вони нам потрібні? Людей каламутити? — незадоволено оглянув Мурза наймита і заховав гроші в кишеню чумарки. — І без них уже народ почав казиритися.

Зосим Іванович, зачинивши ворота, пішов до хати. Упорав Петро Хорошок скотину, зайшов до хазяїна. Невідомо про що він з ним говорив, тільки з'явився на ганку наймит без шапки та й пішов швиденько до перелазу. Поруч садиби Мурзи стояла Петрова хата, вбога, але чепурненько побілена, з підведеною призьбою, з пообмиваними шибками. У хатині сиділи мати за прядкою, а за колискою — Наталочка. Їй шостий рік пішов, а в хаті вона матері он яка помічниця. І дитя догляне, і посуд помие, і картоплю почистить, сміття винесе, в крамницю збігає по олію.

Хурчить колесо прядки. Сукає „мочку“ Катерина, співає пісеньку і підспівує матері Наталочка.

Наталочка, як це інколи робить мати, поклала лікоть руки на колиску, а кулачок уп'явся в підборіддя, і очі в неї сумні, як у мами, і личко зажурене. Тоненький голосок виводить не вперше співану пісню.

До хати увійшов батько. Почепив на цвяшок стару шинелю і, ні слова не сказавши нікому, сів біля стола. Затихла прядка.

Підійшла до чоловіка Катерина, в очі йому глянула,—чомусь схилив голову.

— Що сталося, Петре? — І в цих словах почулося хвилювання, тривога. Мовчки стежили дитячі оченята за батьком.

— Нічого не сталося. Їсти давай.

Мовчки гойдала колиску Наталочка. Подивився на неї батько, встав зза стола, витяг з шинелі кілька спілих грушок.

— Це я лісом їхав — у зайчика відняв, їж, Наталочко, вони смачні.

Дівчинка посміхнулася до батька.

— У зайчика. Наче я не знаю, де груші ростуть.

Кріпкі Наталоччині зубки вп'ялися в смачний м'якуш грушки. Одлягло від серця в Катерини. Жартує батько з донькою, — значить, нічого страшного не сталося, але не втаїть він від неї, чому знову зробився хмурим, чому невдоволений зайшов до хати. Поставила перед чоловіком миску борщу, поклала окраєць хліба.

— А ти ж чому не обідаєш?

— Ми вже пообідали.

Катерина знову сіла за прядку, жде. Петро сам мусить розказати, що в нього на серці. Але Петро мовчав. Так само мовчки він встав зза стола, надягнув шинелю, незрозуміло показав:

— І чого він боїться горбівчан?

— Хто?

— Та Мурза Зосим, хазяїн мій.

Петро вийшов з хати на подвір'я. Катерина сиділа за прядкою. Хурчало колесо, сукалася в пальцях сирова нитка, намотуючись на веретено. Заворушився в колісці братик. Наталочка взялася за вервечки і затягнула недоспівану пісеньку.

Але мати мовчала. Наталочка замовкла теж. Їй здалося, що навіть дужче захурчало колесо прядки. Не обертаючись, мати промовила:

— А піди, доню, подивися, що тато робить?

Наталочка вийшла з хати, та не встигла й повідомити матір, як тривожний дзвін сільської церковки зупинив прядку. Так на пожежу тільки дзвонять. Миттю Катерина накинула на голову хустку, вибігла з хати.

Біля хлівця стояв чоловік з недотесаним кілком — двері підправляв. Він мовчки всадив лезо сокири у дрівітню.

— Де горить? — запитала в нього стривожена Катерина.

Ніде не горіло, а повз двору бігли чоловіки, жінки, діти.

Катерина бачила, як вийшов з хати сусід Зосим Мурза, взяв на ганку грушову палицю і — чи здалося Катерині, чи таки справді хитнув він головою до Петра — та й пішов з двору. Помітила Катерина, як одразу зблід чоловік, поставив кілок до хлівця.

— Не йди, Петре, не йди нікуди з двору. Чує мое серце — не на добро дзвонять. Чогось мені страшно.— Взяла чоловіка за руку.— Прощу тебе, не йди.

— Мішок крупчатки обіцяв мені дати Мурза. Пустити!

Хорошок висмикнув руку, побіг з двору.

— Петре, отямся!

Перелякана Наталочка, вхопивши мамину спідницю, зазирає в очі, а розгублена, стривожена мати не відривала очей від солдатської шапки, що, коливаючись, швидко зникала у вулиці.

— Та що ж це воно робиться? Та куди ж біжать люди? Горенько мое... Недобре щось затівають.— І Катерина подаєся до хати, а слідом за нею Наталочка.

„Мішок крупчатки обіцяв Мурза“, — думала над цими словами Катерина. І ця обіцянка за невідому роботу, як вогонь, пекла молодіці голову. А дзвони, не перестаючи, пливли над селом, несли в кожную хату тривогу, підіймали людей, лякали чимсь невідомим і страшним, що неминуче мусить статися. Прокинулося дитя. Катерина взяла його на руки, перехрестилася до ікон, та з хати. Навіть двері забула причинити. Не йшла, — бігла з дитям до церкви, ніг під собою не почувачи. А слідом мчала перелякана Наталочка. Поспішали люди з інших кутків, ніхто добре не знав, чого це дзвонять на сполох.

Біля церкви вже зібралася сила народу. Тут рясніли шапки й картузи, свитки і чумарки, піджаки й солдатські шинелі... Все більше прибувало до церковної огради людей.

— Не чула, кума, що тут буде. Нащо людей підняли? — запитала бліда Катерина в молодіці з дитям на руках.

— Та чула я від мужиків, що горбівчани мають з'явитися.

— То нащо ж на сполох дзвонять?

— Не знаю, кума. У самій всередині все колотиться.

Біля Мурзи зібралися найзаможніші селяни. Але рясніли поміж ними і, драні свитки. Щось розповідав Мурза, і його слухали чоловіки. Потім махнув він палицею і люди навколо нього розійшлися. А один чоловічок підійшов до жіночого гурту. У нього запитали:

— Що Мурза говорив?

— А те, що бугая в нього горбівчани хочуть забрати, зарізати, щоб, значить, на все обчество по шматочку.

— То хай беруть, — озвалась одна з молодих. — У нього вистачить.

Чоловічок на це нічого не відповів, а підійшов до тину, мовчки висмикнув замашний кілок.

— То нащо ж людям шкоду робиш? — зауважили йому, але чоловічок у свитці, наче й не чув зауваження, старанно обтер землю з кілка, став у натовпі поблизу Мурзи. Там же помітила Катерина Петра. Хотіла підійти до нього, та кума показала рукою на дорогу.

— Дивися, йдуть.

Одразу стало тихо біля церкви. Замовкли дзвони. Сотні очей стежили за верхівцями, що з'явилися у вуличці. Маленька Наталочка ні на крок не відходила від мами. Вона бачила, як вершники, тримаючи в руках держак з червоним полотнищем, наближалися до церкви. А за верхівцями йшли чоловіки душ з п'ятдесят, йшли мовчки.

— Мамо, що написано на прапорі?

Катерина не відповіла доньці, стежила за вершниками, що спокійно під'їжджали до людей. Перший з них спинив коня.

— Добрий день, громадяни!

Кілька жіночих голосів відповіло:

— Драстуйте!

Тоді вийшов з гурту Зосим Мурза. Катерину вразило густе плетиво жил на його руці, що тримала сукувату палицю. Мовчки стежив верхівець за чоловіком у чумарці, але ні прапора не випускав, ані коня не повертав назад. Мурза оглянувся до спільників і, ні слова не сказавши, з усього розмаху вдарив вершника у висок.

Скрикнули жінки, почали ховатися в дворах. І тоді побачила Катерина, як з гурту вибіг Петро з кілком у руках. Чула, як крикнув до нього Мурза:

— Бий їх, Петре, бий!

Широко замахнулися наймитські руки для удару.

— Братці, та за що ж...

І цей крик спинив Петра. Так і занімів він з піднятим кілком. А повз нього пробігали дядьки в чумарках. Уже топчуть верхівця ногами. Несеться по вулиці стогін, крик, плач. Горбівчани пробують втікати, але їх доганяють у вузькому провулочку, збивають з ніг, б'ють лежачих чобітьми, розривають на них одержу. А поза тинами в дворах стоять жінки, голосять, хрестяться.

Туманіє в очах Катерини. Хоче крикнути до Петра і не може. А він стоїть біля людей, блідий, розгублений. Несподівано проти нього зупиняється Мурза. Катерина бачить, як дивляться вони один одному в очі. Не витримав наймитського погляду хазяїн, одійшов і, вже обернувшись, показав дулю. Щось дивне сталося з Петром. Він кинувся в людську гущу, виривав з рук кілки, відкидаючи їх набік, хапав за добротні чумарки. В обличчя Петрові було страшно глянути.

— Не смійте їх бити! Нас одурили! — кричав він до людей у свитках, і ті, отямившись, відходили геть. Горбівські люди услали собою вуличку. Петро бігав від одного натовпу до іншого. І раптом спинився вражений. Зосим Мурза веде до копанки побитого в кров горбівчанина, а за ним ідуть кілька чоловіків з кілками.

— Ти яврей? — запитує вголос Мурза.

— Єврей, — відповідає той, втираючи скривавлене лице.
— Лізь сюди, — сказав Мурза і підняв сукувату палицю. — Лізь, а то знову битиму!

Чоловік став у холодну воду вузької копанки.

— Хрестися!

— Не можу я, люди добрі, не можу.

— А-а... не можеш? А людей каламутити можеш? — і сукувата палиця Мурзи звалила чоловіка з ніг. — А тепер ми тебе втопимо. — Блискучі чоботи натиснули на спину нещасному, вдаваючи його у воду.

— Рятуйте... За що вбива...

Захлинулася людина. Хто знає, що було б далі, коли б не Петро Хорошок. Він з'явився біля копанки, як кібець.

— Людей топиш? — не проказав — прошипів наймит і, не чекаючи на відповідь, вдарив хазяїна в обличчя. Важка рука в Петра. Хоч і міцний Мурза, а не встояв на ногах, звалився в копанку. Виринув чоловік. Як божевільний, дивився на присутніх.

— Люди добрі, пожалуйте. В мене троє дітей, — і він заридав.

В цей момент до Петра підбігла жінка з дівчинкою.

— Тату, таточку... — плакала Наталя і може цей плач вразив батька, тільки він схопив дівчинку на руки і не чув уже, що кричала йому вслід дружина. Швидко йшов вулицею, не пам'ятаючи себе, притискував маленьку Наталю, весь час повторюючи:

— Одурили мене, донечко, одурили.

Наталочка нічого не говорила татові, тільки її ручки міцніше стискували наймилішу в світі батьківську шию.

Хорошок не пам'ятав, як повернувся додому. Він сів біля стола, дивився в підлогу й мовчав. І ця мовчанка, і страшний погляд очей лякали Наталочку. Незвичайна радість охопила дівчинку, коли до хати зайшла мати з братиком. Катерина поклала дитя в колыску, а сама підійшла до чоловіка, і, зазираючи в його очі, промовила:

— Сидиш?

Розгублено їй відповів Петро:

— Сиджу. А що?

— Та нічого. Там людей вбивають. Може, врятувати котрого... Прокляті! За що вони їх побили?

— Я зараз. Я скоро повернусь.

Петро зник з хати і повернувся додому тільки надвечір. Шапка і шинеля його були забруднені. Ліве око заплавило синцем. Втомлений, він сів на тапчані, поклав біля себе якийсь клунок. Катерина бережно зняла шапку, розстебнула гудзики шинелі.

— Давай зніму.

Слухняно підвівся, і вона зняла з нього шинелю, скинула старенькі чоботи.

— Хто тебе вдарив, Петре?

— Не знаю,— відповів неохоче. Він передав Катерині червоний кумач. — Це прапор. Бач, як потоптали його ногами глитаї.

— Добре, Петре. Я обмию грязюку.— І вона сіла поруч, запитала:

— Убитих нема?

— Нема. Всі живі, а чи довго житимуть... Голова болить у мене.

— А ти ляж.

Катерина послала йому на тапчані. Петро заснув одразу, як засипають дуже втомлені або дуже п'яні люди, а Катерина налила в ночви води, заходилася полоскати прапор. Маленька Наталочка допомагала матері. Говорили вони пошепки, щоб не розбудити батька.

Над Куликівкою спускалася тиха осіння ніч. Невідомо звідки налягли хмари. Замрячив дрібний дощ.

* * *

Пір'ясті хмаринки, наче хвиляки морські, одна за одною налітають на повновидий місяць, а він пливе в неосяжному просторі неба, обливає сяйвом землю і здається, ніби випав запізнілий сніг над Куликівкою — таке густе цвітіння вкрило сади. Спорожнілою вулицею, з міркою зерна, повертається додому Петро Хорошок. Говорять про нього люди, що він у ліс ходить. І скільки в Куликівці гайдамаків, і яка зброя в них — все партизанам відомо. Навіть, коли партизани збираються наступати на синьожупанників, — може сказати тільки Хорошок.

Але ніхто у нього про це не питав. Удосвіта Петро виходив з дому на роботу до багатих хазяїв — то молотити за мірку, як от сьогодні, то одвезти до млина пшеницю на помол; кілька днів ходив у ліс на прочистку молодого дубняка. Зараз Хорошок додому не поспішає. Його приваблює місяць і хмарини. Він милується ними. Він залюбки слухає співи солов'їв.

Ось на колодках, під розлогою тополею, сидить гурт молоді. Хорошок привітався до них. Йому відповіли на привітання. Хтось з дівчат затягнув пісню, і підхопили її всі.

Пісня пливла над селом, губилася в садах.

А солов'ї тьохкали та тьохкали. Слухати б їх — не переслухати.

Зайшов Петро до хати, віддав клунок дружині.

— Наморився? — запитала вона співчутливо, і він, посміхнувшись до неї, відповів:

— Звик уже я до такої роботи. Селом оце йшов. Ну, і як же

гарно цвітуть сади! А солов'ї, Катерино... Так виспівують, аж за душу бере.

— Для нас з тобою уже одспівали солов'ї.

— Ну-ну, Катре, повечеряєм та вдвох і підем погуляємо.

— Що це з тобою, Петре? — усміхнулася дружина, а в са-мої, хто зна чого, аж защеміло на серці. Давно Катря не бачила Петра таким. Вона швиденько вчинить діжу та й підуть пройтися.

— Ти тільки глянь, Катю, яка ніч надворі. Колись у такі ночі ми під яблунею час проводили, у вербовому гаю гуляли, на сіножатах, — і він обійняв її, поцілував у губи. Катерина зовсім розгубилася.

— Та ти, часом, не випив чарки?

— Не випив, Катю. І сам не знаю, чогось так легко в мене на душі. Ти кидай діжу. Потім замісиш. Ходім, пройдемося.

— Оце причепа! — засміялася молодиця, обскребла ножем тісто, обмила руки теплою водою.

— Куди ж ми підемо, парубче?

— Та то вже знайдемо таке місце, де солов'їв найбільше. Катерина зазирнула чоловікові в очі і обняла його так, як обіймала колись дівкою.

— Оце молодість згадалася.

— А хіба ж ми з тобою старі? Ходім уже, ходім, бо й солов'ї розлетяться.

Катерина заглянула в колиску, прикрила дитині заголену ніжку та й зупинилася.

— А глянь, Петре, що то за люди їдуть?

Крізь шибку вікна було добре видно вершників. Стежили за ними. Не один раз проїжджали повз їхню хату гайдаки. Подивиться, бува, Катерина на них, та й робить свою роботу.

— Хай проїдуть азіати!

Та несподівано вершники зупинились проти хати, позла-зили з коней.

— До нас, — якось глухо й тривожно промовила Катерина і швиденько погасила вкручену лампу. Стало тихо. Крізь шибку било світло місяця. На долівці відбилася хрестом віконна рама.

— Чого б це їм до нас?

Нічого не відповів Петро. Він стояв посеред хати, стежив за верхівцями. Ось повз вікна майнула одна постать, друга, третя.

— Ховайся, Петре.

Петро стояв на місці. Куди ж сховаєшся? Все одно зна-йдуть, тоді ще гірше буде. Петро ні в чому не винен, отже, ховатися йому немає чого.

Сінці були зачинені. Постукали в них гайдаки, і від того грюкоту прокинулася Наталочка.

— Мамо, хто це стукає?

— Спи, донечко, спи.

Наталочка почула в материному голосі тривогу, побачила крізь вікно осідланих коней, і сон одразу зник. Вона мовчки дивилася на батька, що стояв серед хати, нічого не говорячи. Знадвору постукали сильніше, і мати, відчинивши хатні двері, запитала:

— Хто тут?

— Відчиняй! — почувся хриплий голос.

Катерина глянула на чоловіка, і він зрозумів той мовчазний, але значущий погляд.

— Відчиняй, бо все одно двері виламають.

Цокнув засов. До хати ввалилося троє гайдамаків.

— Хазяїн дома?

— Дома, — озвався Петро.

— Давай світло.

Петро засвітив лампу. На тапчані сиділа Наталочка і злякано позирала на сторонніх людей. Прокинувся в колисці братик, почав плакати, але до нього не підійшла Катерина. Вона стояла біля порога бліда, стривожена.

— Так оце ти і будеш Петро Хорошок? — запитав низенький опецькуватий гайдамака. Він озирнувся до своїх спільників і несподівано вдарив Петра в обличчя. Скрикнула Катерина, скрикнула Наталочка, в одній сорочечці метнулася до батька, обхопила його рученятами.

Чи нестямний крик Катерини, чи дівчинка, що заступила собою батька, вразили гайдамаку, але він уже не посмів ударити вдруге, а взяв лампу, поніс її в сінці, потім наказав своїм спільникам:

— Ведіть його сюди.

Одірвали від батька дитячі руки. Кинулась була на захист Катерина, та вдарили її так, що вона впала, як підкошена. Метнулася до неї дівчинка, але, коли причинилися хатні двері, Наталочка підбігла до них, почала гупати кулачками, ридаючи, кричала:

— Відчиніть, тату, відчиніть!

На її крик не зважали. Петро Хорошок стояв під стінкою, а проти нього гайдамака з наганом.

— Нам передали, що ти знаєш, де переховуються партизани.

— Не знаю я, нічого не знаю. Брешуть люди. Я наймит, я щодня, тільки зоря займається, на роботу йду, а повертаюсь...

— Признавайся!

— У чому ж мені признаватися?

Петра звалили на підлогу, почали бити. Наталочка на мить затихла, прислухаючись до того, що робилося в сінцях. Потім з новою силою загупали її кулачки в зачинені двері.

— Мамо, тата вбивають!

— Не знаю, не відаю. Що хочете робить зо мною, а нічого я не знаю,— не говорив — стогнав уже нещасний батько. А з хати кричала донька:

— Тату, ой, мамі ж нашій дуже погано.

У сінцях, освітлених газовою лампочкою, гайдамака помітив віжки, взяв їх.

— Далеко поле?

— Недалеко,— відповів Петро, стежачи за віжками.

— Млин є?

— Є.

— Ну, ве́ди нас до млина.

Затихла Наталочка,— мабуть, з матір'ю погано. Петро Хорошок вийшов з сінець своєї хати. Повели його тихою вулицею.

Так само, як і годину тому, світив місяць, співали в садах солов'ї, тільки замість рідких хмарин на півдні з'явилася сиза смуга. Наче величезний птах розгорнув свої широкі крила і невідомо яким із них зачепить повновидий місяць. Темні шибки в хатах. Десь на кутку ще гуляють хлопці й дівчата, і журлива пісня долітає аж сюди.

Цю пісню знає Петро Хорошок, але зараз вона викликає в ньому тугу. Може, в останній раз він її слухає, може, востаннє йде вулицями рідного села.

От він збирався разом з Катрею послухати пташині співи, подивитися на квітучі сади, а замість цього ведуть його до млина, і хто знає, чи повернеться він додому. Не попрощався Петро з дружиною, не обійняв своїх діток. Ще й зараз стоїть у вухах розпачливий крик Наталоччин. Той крик, здавалося, розривав на частки батьківське серце, але нагло дивилася смерть йому в очі. Попробуй захищатися— і чорне дуло зброї принесе одразу смерть. Петро Хорошок не хоче вмирати, він хоче жити. В нього дружина, дітки... дітки...

Спогад про них болем віддається в серці Петра. А солов'ї виспівують, а хмара все підповзає до місяця. „Втікати“— несподівано з'являється думка, але вона надходить пізно. Ще залишається крайня хата, а за нею починається поле, німе і тихе... Там приви́дом стоїть самотній млин, розіп'явши високі крила. То млин Зосима Мурзи. Там минав за роботою у Петра не один день і не одна вітряна ніч. І тепер до цього млина йому наказано йти.

Далеко, десь на кутку, поволі завмирає пісня:

Ой, ти, кропива, ти жалюченька,
Ти, свекруха лиха, та ще й лютая.

Виблискують за вітряком плеса тихих озер, а за озерами— поля, прослався через поле шлях, уквітчаний вербами, а ще

далі чорною смугою лягли ліси. Там переховуються партизани. Спинився біля млина Петро Хорошок, позлазили з коней верхівці.

І знову той, що першим ударив Петра в хаті, запитав:

— Може, на вербі, над шляхом його повісимо?

— Далеко їхати. На вітряку почепити і хай висить.

Петро Хорошок зрозумів: смерть неминуча.

— Так ти не хочеш сказати нам, скільки партизанів, яка в них зброя і де саме вони переховуються? Якщо скажеш, ми даруємо тобі життя.

— Я ж говорив вам, — не знаю. Я наймит. Я до схід сонця на роботу йду. Звідки ж мені знати? Я на германській війні був контужений, до політики не встрявав, грамота моя така — розписатися можу, а чогось написати чи прочитати — так що й не розберу.

— Дурником прикидаєшся. Говори, хто допомагає партизанам? Хто з ними зв'язок тримає? Не знаєш? А ми знаємо. Ти! Нам передали люди, яким ми довіряємо, і тобі не вибрехатись. В'яжіть його!

Двоє здоровенних гайдамаків насіли на Петра, зв'язали йому на спині руки, а низенький накинув на шию мотуз'яну петлю.

— До крила його чіпляй.

Несподівано зза млина вийшов чоловік і зупинився, як укopianий.

— Хто? Стрілятиму!

— Свої.

— Хто свої? — допитувався низенький гайдамака.

— Це Мурза Зосим. Вітряк його, — сказав блідий Петро.

— А чого шляєшся тут уночі?

— Чого шляюсь? Часи такі. Не оглянь добра — розтягнуть.

Мурза підійшов ближче.

— А-а... Це тебе привели сюди?

— Ти його знаєш?

— Як же не знати? Це ж наймит мій. Тільки нащо мені млина паскудити? Та коли його повісите — люди не підуть до мене, а понесуть молоти до інших млинів. Не робіть цього, прошу вас.

— А скажи, він допомагав партизанам?

Мурза подивився в бліде лице Петра. Погляди їх зустрілися так само, як колись біля копанки. Не забув Мурза холодної води, коли довелося йому покупатися в новій чумарці. А сором який від людей. Наймит, жебрак хазяїна в копанку штовхнув. Не забути того дня. І зараз, прижмуривши очі, він розводить руками.

— Чи допомагає — сказати цього не можу, але що він їм співчуває — в цьому в мене сумніву немає. Так що ви вже самі знаєте: як хочете, так і робіть.

— Коли не на млині, то руки можна розв'язати, а мотузка нам знадобиться.

Петра вивели в поле, і тоді низенький гайдамака в сивій шапці сказав:

— Повертайся, уб'ю зараз.

Петро Хорошок стояв, не обертаючись. Його очі прикувала до себе невеличка постать, вся в білому, що мчала від села. То спинялася вона, озираючись на всі боки, то чомусь бігла до озера, когось зовучи. Щось знайоме почувалось Петрові в тому голосі.

— Повертайся, кажу,— закричав гайдамака.

Помітив іще Петро, як темна хмара, наче крило ворона, насунула на місяць, затулила його собою. Обернувся Хорошок. Подивився на верби, освічені сяйвом місяця, але й до них уже підкрадалася швидка тінь, закривала їх своєю чорнотою.

Знову почув Петро Хорошок дитячий крик. Сумніву вже не було. Це Наталочка. Це її голос. Хотів обернутися, але в цей момент покотився над німим полем постріл і, наче підкошений, звалився Хорошок на теплу землю.

— Убив?

— Мабуть, у голову влучив. Бач, і не тріпнувся.

— Може, чоботи зняти?

— Драні.

Гайдамаки сіли на коней, і тоді несподівано звівся на руку Петро Хорошок.

— Ти живий?

— Живий.

— Ну, то вставай.

Петро спробував встати — й не зміг.

— Мабуть, промазав,— сказав один з гайдамаків, і тоді той, що стріляв, скочив з коня, підбіг до Хорошка, з злістю підняв його за комір.

— Таки не влучив,— сказав другий гайдамака і порадив: — Бий його вдруге, зблизька.

Вдруге над полем пролунав гучний постріл, віддався луною за озерами. Все стихло.

— Поїдемо, а то, бач, яка хмара насунула.

Затупотіли кінські копита. Зникли чорні силуети вбивць. Знову тиша і спокій лягли над полем. Тільки часом скрипне дерев'яне крило на млині або донесеться з верб над шляхом тужливий крик сови й замре.

Босонога, в полатаній сорочці, Наталочка мчить до млина. Її личко в слезах, її голос окрип. Вже не кричить вона. Тільки оченята злякано оглядають високі й чомусь непорушні крила. Дикий жах світиться в очах дівчинки.

— Тату! Тату!

Відповіді нема.

Знову скрипнуло дерев'яне крило, наче хтось торкнув його рукою. Наталочка здригнулась, злякано озирнувшись. Долетів крик нічного птаха раз, і вдруге, і втретє. Стало страшно. Здалося, що не пташина кричить, а десь поблизу немовля. Наталочка вже боїться гукати батька. Тихо відходить вона в поле від млина з високими крилами і зупиняється вражена. В кількох кроках від неї, в молоденькому житі лежить чоловік, лежить непорушно, відкинувши праву руку. Спинилась Наталочка. Жахними очима дивилася поперед себе. Наче навмисно з'явилася в хмарі ясна смужка, виринув місяць, освітив скривавлену сорочку тата. Скрикнула дівчинка і помчала звідси, не чуючи під собою землі. Босі ноження падали на молоденькі колючки,— не зупинялась. Страх гнав її до села. Знову сховався місяць за сизу хмару. Несподівано прорізала її блискавиця, загуркотів грім.

— Мамо!— дико закричала Наталочка, і голос її загубився серед поля. Здавалося, хтось женеться за нею, хтось хоче піймати її за ручку,— і не вирватись тоді Наталочці. Неймовірний страх гонить її далі й далі, а перед очима так і стоїть скривавлена сорочка і мертва батькова рука.

Знову блискавиця освітлила простір, і Наталочка помітила здалеку людину. Ударив грім. Перші краплі дощу впали на сорочку.

— Мамо, мамочко рідненька,— вимовляла Наталочка і бігла, бігла... Краплі падали частіше, холодили тільки, прибивали дорожній пил, підганяли Наталочку. Ще раз блиснуло, і дівчинка зовсім виразно помітила людину, що поспішала під розлогу вербу перестояти зливу.

— Боюся, боюся... Мамо!— закричала Наталочка, і голос її заглушив удар грому. Босі ноження ковзались по слизькій дорозі. Уже не було чим дихати, щось здавлювало дитячі груди, але страх збільшувався. Злива щедро обмивала худеньке тільки. Лише чоловік, що стояв під вербою, бачив, як добігла Наталочка до крайньої хати та й звалилася на дорогу.

Злива пронеслася швидко. Знову місяць освітив обмиті поля, дерева, трави.

Тихі вулиці. Ані людини ніде, ані собаки. Тільки жеврів вогник в одній хатині. Крізь шибку помітив чоловік молодич. Вони стояли біля ліжка Катерини, і одна з них, змочуючи рушника, клала його господині на груди.

А ще пізніше відчинилися хатні двері і першою скрикнула мати:

— Наталочка!.. — та й зомліла знову.

Молодиці старанно бризкали їй в обличчя холодною водою.

Вузьенькою стежкою йде дівчина. Ранішня роса обмиває сильні, загорілі під сонцем ноги. Таке ж загоріле лице обрамовує біла косинка з жовтим горошком по краях. Синя кофточка спадає на рясну, в оборках, спідницю. Звиваючись, стелеться до озера покручена стежка. Іде по ній дівчина. Та як же хороше вранці! Сонце ще не зійшло. Тільки рожевіє за лісом небо, наче пожежа займається. І те небо відбиває в собі тиха, тиха вода глибокого озера. Наче заворожені, поскилялися над озером квіти і милуються своєю вродою. Застиг у воді відбиток очерету, відсвічує бездонне і глибоке небо з білою хмаринкою. Спинилася тут дівчина, поставила відро. Широке плесо вкрилося ряскою, а на чистій воді розторнули свої жовто-білі пелюстки водяні лілеї. Викинулась риба, попливли круги до берега, загойдалися у воді, як живі: і трави, і квіти, і очерет. Дівчина скидає з себе одержу, озирється навколо. Ніде ні душі. Тиха й прозора стоїть вода, і в ту воду ступає вона босою ногою.

Плескіт хвиль, бризки. Порушилась дзеркальна непорушність озера, попливли хвилі до берегів, сильніше загойдалися відбитки надбережної зелені. Дівчина випливає на чисте плесо, де ростуть лілеї. Зірвала одну квітку, другу, третю. Попливла далі. Несподівано з очерету знялася дика качка, крикнула тривожно і, часто б'ючи крильцями, швидко зникла з очей, спустившись, може, на ближнє, а може, й на дальнє озеро.

Білі з жовтим відлиском лілеї не пахнуть, але милують зір! Як казкова русалка, легко пливе дівчина по глибокій воді, а зоря все стає червоною. Ще, бува, надійде хто сюди. Дівчина виходить на берег, швиденько надягає одержу, озируючись навколо, а потім розчісує волосся і стежкою йде над озером далі. Свіжа, сильна, здорова.

За лісу випливає сонце, червоне, як жоржина. Загорілася під ним вода. Ще раз на чистому плесі викинулась риба. Легко, хороше на душі. Захотілося дівчині співати, і заспівала вона улюблену пісню:

Ой, ти, поле, поле, ти, долино моя,
Що на тобі, долино, та й ніщо не росте,
Тільки травка - муравка, чистий білий полинь.
Що за тебе, полиню,— гірше зілля нема,
Що за тебе, друже мій, краще в світі нема.

Пливе дівочий голос над тихим озером, летить у широке поле і губиться там у зелені, омитій росю. Зірвала над стежкою стебло полиню, прим'яла його в руках, понюхала терпкі, але приємні пахощі, і з новою силою забринів дівочий голос.

Обірвалася пісня. Зачерпнула дівчина з озера відро чистої води та й понесла його на бурякову плантацію. Стоять бурячки, рівні, як карта. Милується ними дівчина. Така зелень — аж очі вбирає. Та є де-не-де бурячки з жовтуватим листям, пошкоджені довгоносіком, вовчком. Ці бурячки, як мати дитину, доглядає ланкова. Уже біліють на стежці хустки подруг. Бачить ланкова, як спинилися вони біля озера, і кожна з них набрала відро води, несе його до плантації.

— І коли ти встаєш? — замість привітання звертається до неї теж загоріла дебела дівчина. — Сонечко ж тільки-тільки сходить, а ти вже тут. Драстуй, — сказала вона вже потім і поставила своє відро.

— Я вже й скупалася в озері. Вода така хороша, тепла. Лілей нарвала. А ти, мабуть, учора гуляла з кавалером?

— Та ну його! — вилаялась дівчина. — Сказала йому вчора, щоб не приходив з тиждень. Не висипаюсь я. Вірите, до других півнів сиділи, а додому прийшла — і спати нема коли.

Вона перша взяла своє відро, пішла вздовж рядочка, шукаючи поживклі бурячки та щедро поливаючи їх водою.

І зла вона на свого парубка, лає його перед дівчатами, лає й себе.

— От дурна! Досидіти до других півнів! І хоч би ж я його любила, дівчата, атож, правду кажу, серце не лежить, а руки тягнуться. Поцілує — хорошо, не поцілує — теж хорошо. Причепився до мене, і як його відігнати!

Підіймалося сонце, висихала ранішня роса. Замайоріли білі хустки на полі.

Біля озера з'явилася жінка. Не поспішаючи, йшла вона стежкою, чепурнецько пов'язана білою хусткою, в чорній кофточці і темній спідниці, несла в руці вузлик. Спинилася ланкова з порожнім відром, усміхнулась.

— Мати сніданок несе. От чудна, ми ж скоро додому підемо.

Через кілька хвилин стареньку жінку оточили дівчата.

— Ану, покажите, що у вас є добре в горщику?

— Каша молошна. А це пиріжки спекла. Їжте й ви, дівчата. Жінка подивилася на плантацію.

— А що, тьотю, гарні в нас бурячки?

— Авжеж гарні, кращих я ні в кого й не бачила.

— Буде цукор, будуть у нас нові плаття. І ліжко собі куплю, — сказала дівка й позіхнула.

— Спати хочеш? — подивилася літня жінка на дівчину, і та відразу почала їй скаржитись.

— Та догуляла вчора до других півнів.

— З ким же це ти? Чи не з Саньком?

— Де там! Санько ж з нею гуляє, — махнула головою вбік подруги.

— У мене там такий парубок, тьотю, що вірите, коли б він не ходив до мене — було б краще.

— Не подобається?

— Дуже він тихий. Не люблю таких.

— Та ти дівка бідова. Ти собі парубка вибереш.

— А то ні? Виберу. Одягнуся, ліжко куплю в магазині і заміж буду виходити. Прийдете до мене на весілля?

— Хай ще хто тебе посватає, — озвалась подруга.

— Тю! наче я сама не зумію посватати? Що я — ряба, кривоного, ледача? Та тільки оком моргну — кожного з собою оженю.

Засміялися дівки, засміялася жінка.

— Жартуєш, а пиріжок твій холоне. Ти їж.

— За цим діло, тьотю, не стане.

Міцні, рівні, білі, як цукор, зуби вп'ялися в засмажений пиріг, шматок наче ножем одрізали.

— Їж, їж, на здоров'я, я вам завтра сметанки доброї винесу.

Поснідали дівчата. Пішла жінка додому, і бачила ланкова, як спинилася її мати поблизу крилатого млина. Він стояв серед поля пустою. Давно вивезли з нього жорна, розібрали ступи. Бувають ночі, коли сюди злітаються сови і тужно, тужно кричать.

... Не один раз сходило за лісом сонце і на ніч потопало в дальніх озерах. Уже спорожніли поля, тільки бовваніють скирти обмолоченої соломи, чорніють зорані на зяб поля, і ситі граки, сідаючи на ріллю, вишукують для себе їжу. Тільки де-не-де рясніє смужка досягаючого проса та лежать зелені плантації цукрових буряків. Удосвіта виходить дівоча ланка на роботу. Уже рідко трапляються ясні ранки. Небо вкрите хмарами, холодна роса обмиває чоботи ланкової. І майже щодня тою ж стежкою йде на плантацію мати, приносить доньці сніданок, частує її подруг то пиріжком, то варениками, то смачними коржами.

Сьогодні вперше починають копати буряки. Не чути жартів на ділянці. Тривога сповнює дівочі серця:

— Чи виконали ж ми своє зобов'язання?..

Тижнів зо три вибирали, обчищали гичку ножем Сторожека і, коли залишилося ще на день роботи, на ділянку вишло все правління колгоспу. Приїхали представники з міста, з'явився кореспондент центральної газети, говорив з ланковою та дівчатами і записував собі щось у книжечку, а фото-кореспондент зняв усю ланку і переписав прізвища дівчат. Потім у полі з'явилася автомашина — приїхав секретар партійного комітету. Спинилася біля ділянки й вантажна машина. З неї встали молоді люди, зняли апаратуру, почали устатковувати на полі будочку.

Довідалась ланкова, що це готується для неї радіопередача.

Доведеться їй виступати перед мікрофоном. Слухатиме ланкову вся Україна. Боязно дівчині. Тільки на колгоспних зборах їй доводилось виступати, а тут вся Україна слухатиме. Що ж вона скаже?

Юнаки піднімали антену, вкривали будочку килимами.

Годині о п'ятій ланка закінчила копати буряки. Мати принесла обід, але додому вже й не пішла,—допомагала дівчатам. Ще навіть і рук не встигли помити, як до будочки запросили ланкову, а всім дівчатам наказано стояти мовчки, бо слово скажеш або кашлянеш—вся Україна почує. Тут же поруч дівчат стоїть схвильована мати.

Написали з слів ланкової, що треба їй говорити перед мікрофоном, та важко дівчині з того папірця читати. Оголосив чоловік:

— Слухайте, слухайте! Говорить станція РВ - 9. Біля мікрофону ланкова - тисячниця Наталка Хорошок.

Підвела дівчина очі й почала:

— Я говорю до вас, дорогі товариші, з нашої бурякової плантації. На цій землі у вісімнадцятому році гайдамаки розстріляли мого батька. На цій землі наша ланка зібрала врожай буряків 1027 центнерів і 27 кілограмів з гектара.

Наталка Хорошок почала розповідати, як боролись вони за виконання взятих на себе зобов'язань. Тут же стояла і її мати. Кінчиком хустки вона втирала очі. Чомусь у цю хвилину, коли Наталка згадала про батька, наче живий, встав перед Катериною образ Петра. Наче недавно це було. Мати глянула на самотній вітряк Зосима Мурзи. Не стрималась, схлипнула і тоді за рукав її сіпнула одна з дівчат.

— Не можна, тьотю,—вся Україна почує.

На холодну землю починав падати перший сніжок.